

Az erdélyi levéltárvédelem múltjából

Háborúk, uralomváltozások, gyökeres politikai, gazdasági és társadalmi átalakulások mindenkor megrázkódtatásokkal jártak, és ezek meghatározó módon befolyásolhatták a művelődési értékek további sorsát. Műemlékek, műtárgyak, írásos emlékek tömege pusztulhatott el, sodródhatott messze idegenbe, cserélhetett ilyen úton gazdát. E javak közül is a korábbi idők iratanyagát őrző levéltárak voltak mindig a legvédtelenebbek. A műtárgyakat, a gyakorlatilag is hasznosítható muzeológiai értékeket (antik bútorokat, berendezési tárgyakat, ékszereket) inkább eltulajdonították, mint elpusztították. Ezeket a régi és új tulajdonosok anyagi értékükért egyaránt többnyire védték a pusztulástól. Még a könyvek számára is gyakrabban nyílt mentesség. A múlt írásos emlékeit azonban, amelyeket talán már régi tulajdonosaik sem tudtak elolvasni, megszorult gazdáik is elsőként hagyták sorsukra, az értékeket birtokba vevők pedig tudatosan is pusztították.

1848 után a polgári átalakulás, 1918-at követően az uralomváltozás, 1944-ben a háborús cselekmények és társadalmi felfordulás, majd a kommunista berendezkedés során Erdélyben mind a hatósági köz-, mind pedig a magánlevéltárak minden elképzelést felülmúló mértékű veszteségeket szenvedtek. E terület írásos történelmi forrásanyaga a XX. század viszontagságai közepette megtizedelődött. Az okatlan pusztítás, a levéltárvédelem szervezetlensége, az emberi, a nemzeti és az osztályharcos korlátoltság, a hozzá nem értés által okozott, soha jóvá nem tehető és az országot szegényítő károk nagyságát a kutatók csak napjainkban kezdik érzékelni, amikor hiába keresik a szakirodalomból ismert, fél évszázaddal ezelőtt még létező forrásokat.

Az eredményeivel hivalkodó bolsevista-nacionalista diktatúra idején a művelődési értékek fentebb említett pusztulását számba sem lehetett venni. Napjainkra pedig nagyon megfogycsozott azok száma, akik szemtanúi voltak a történeteknek vagy pedig hiteles tájékoztatást nyújthatnának egyes levéltárak sorsáról. A tudományos munka számára tehát különösen hasznosak azok az egykori beszámolók, amelyekből azóta megsemmisült vagy szétszóródott levéltárak anyagáról, a pusztulás, szétszóródás vagy mentés körülményeiről szerezhetők felvilágosítások. Minthogy az egykori Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának nyomtatásban is megjelent korábbi évi jelentései (1941: Erdélyi Tudományos Füzetek 133. sz. — 1942: EME Évkönyv 26—43. — 1943: EME Évkönyv 15—36.) ma már nélkülözhetetlen segédeszközei az erdélyi történetkutatásnak, szükségesnek látjuk közléteni a Levéltár 1944. évi működéséről az Erdélyi Múzeum-Egyesület Igazgató Választmánya részére készített, de az akkori viszonyok között kéziratban maradt hivatalos beszámolót. Úgy véljük, hogy ebből az ügyintézési iratból és mellékleteiből a kutatók nemcsak munkájukhoz szerezhetnek hasznos információkat, hanem betekinhetnek a pusztulást előidéző akkori körülményekbe, megismerhetik azt az azóta elfeledett és senki más által nem vállalt szerepet, amelyet az Erdélyi Múzeum-Egyesület az erdélyi levéltárvédelem területén a háborús viszonyok között is betöltött. Ezekből a megsárgult hivatali papírokból kiderül, hogy mi mindent köszönhet az erdélyi történetkutatás és az ország levéltárügye ennek az intézménynek általában és a nemzetiségi iratvédelem azóta is ellátatlan munkaterületén különösképpen.

És most következzenek minden változtatás nélkül az egykori hivatali iratok. Elsőként a Levéltár 1944. évi munkájáról szóló beszámolót közöljük. Ezt követi a légvédelmi óvó-

helyre menekített iratanyagok a békét követő új rendszerezésére készített tervezet szövege, majd Sebestyén József jelentése a bonchidai Bánffy-levéltár és -könyvtár pusztulásáról, végül Böződi György beszámolója a Marosvásárhely környékén és Székelykereszt úron található magánlevéltárak, könyvtárak és műértékek helyzetéről a front átvonulása után.

Tesszük ezt, egyebek mellett, abban a reményben, hogy mások is lesznek, akik további hiteles tájékoztatásokkal szolgálhatnak elpusztult vagy szétszóródott történeti forrás-együttesek egykori anyagáról, sorsáról és esetleg jelenlegi őrzőhelyükről.

J.Zs.

1.

Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1944. évi működéséről

Olyan esztendő sáfárkodásáról készül az alábbiakban számvetés, mely méltán sorolható Erdély legzordabb korszakai közé, és amely Levéltárunk eddigi életének kétségtelenül legsúlyosabb időszaka volt. Azok a fenyegető viharfelhők, melyeknek előrevetődő árnyéka elmúlt évi munkánkat is erősen befolyásolta, az idén ősszel szörnyű istenítéletként zúdultak le reánk. A fehér emberfaj legvéresebb küzdelmében mérkőző gigászi erők fejtünk felett is összecsaptak egymással. Voltak napok, amikor úgy látszott, hogy a pusztítás szabadjárá engedett ördögei mindazt megsemmisítik, amit az erdélyi múlt megtizedelt emlékeiből az előttünk járó nemzedékek napjainkig megőrizhettek. Hiába igyekeztünk minden tőlünk telhetőt idejében megtenni a gondjainkra bízott gyűjtemény biztonsága érdekében. Amikor a vihar elért hozzánk, és körülöttünk minden recsegett-ropogott, éreznünk kellett, hogy minden emberi előrelátás tökéletlen és hiábavaló a reánk szabadult erőkkal szemben, mert a megtartatás gyarló óvintézkedéseinktől független. Az erdélyi magyarság jövőjéért szemben múltunk pótolhatatlan emlékei őrzéséből reánk szakadt óriási felelősség a háború minden megpróbáltatásánál és a teljes bizonytalanság érzeténél is súlyosabban nehezedett mindnyájunkra. De ahol az emberi lehetőségeknek már vége szakadt, az isteni gondviselés ott sem maradt el. Ennek köszönhető, hogy most Levéltárunk teljes sértetlenségéről számolhatunk be.

Nagyobb ellentét aligha képzelhető el, mint ami az idejé esztendő zajos, népünknek szinte pusztulását hozó külső történései és Levéltárunk csendes építő munkája között mutatkozik. Éppen ez a különbség lett Levéltárunk és tisztviselőink számára egyaránt gyümölcsöző erőforrássá és eredményezte a levéltári munka fokozódását, valamint elmélyülését. Tavasztól kezdődőleg a gyorsan pergő események a Levéltár kérdéseinek erőltetett ütemű rendezését követelték. Ez a múltba menekülés adta aztán meg a tisztviselőknek az erőt, hogy a külső történéseket higgadtan elviselhessék, és ez edzette meg őket lelkileg, hogy amikor kell, helyükön lehessenek. A hivatalos teendők és a személyzet magánélete szerencsés ötvöződésének köszönhető, hogy a külső események munkánkban semmiféle törést nem okoztak. Levéltárunk működése a város ostromának legnehezebb napjaiban sem szakadt meg. S bármilyen különösen hangozzék a megállapítás, ez az esztendő, a rendkívüli események ellenére, békebeli mértékkel mérve is igen eredményesnek minősíthető.

Mindenekelőtt ez az esztendő hozta el több, hosszú idő óta húzódó lényeges kérdésünk rendezését. Ezek között első helyen Levéltárunk teljes önállóságát kell megemlítenünk. A Múzeumi Könyvtár kereteiből kinőtt Levéltár további zavartalan fejlődését kívánta biztosítani az Erdélyi Múzeum-Egyesület, amikor e két gyűjtemény különválasztását elhatározta. Természetesen a közel egy évszázadig közös igazgatás alatt

működő két gyűjtemény szétválasztása csak fokozatosan történhetett meg. A közös múltból ugyanis több olyan, mindkét fél számára fontos kérdés adódott, melyeket előbb külön megállapodásokkal kellett rendezni. Legkönnyebb volt a pénzügyek szétválasztása. 1942. január elsejétől kezdődőleg a Levéltár önálló dotációt kapott, melynek elszámolása a Könyvtárétól külön történt. Ezt követte 1942 júniusában a levéltári munkához szükséges kézikönyvtár anyagának átengedése és a gyűjtőkörök felől a Könyvtár és a Levéltár között történt megállapodás (93/1942 Lsz.). 1942 decemberében a Kézirattárban kezelt, levéltári provenienciájú anyaggal kapcsolatos kérdésekben egyezett meg a két gyűjtemény (108/1942 Lsz.). A tényleges szétválasztás tehát 1943 tavaszára befejeződött. Ettől kezdve csupán levelezésünk iktatása, irattári kezelése maradt közös a Könyvtáréval. Kis létszámú személyzetünket ugyanis ennek az újabb feladatnak az ellátásával egyelőre nem lehetett terhelni. Az 1942. évi júniusi közgyűlésen elfogadott és a Belügyminisztérium 163042/1944. VII. b. sz. rendeletével jóváhagyott alapszabálymódosítások végrehajtása során azonban az Elnökség folyó évi július 18-án elrendelte ügyintézésünk teljes különválasztását. Ennek megfelelően a Múzeumi Könyvtár irattárából a Levéltárra vonatkozó ügydarabokat kiemeltük, és külön iktatókönyvünkben vettük nyilvántartásba. Ugyanekkor a Könyvtár vezetőségével megállapodtunk arra nézve, hogy a folyó év bezártáig a levéltári kézikönyvtár gyarapodását továbbra is a Könyvtár naplójában tartjuk nyilván. 1945. január 1-től kezdődőleg azonban a Levéltár külön leltárt vezet a könyveiről, melybe a Könyvtár naplójában szereplő korábbi tételek is átírandók.

Hasonló módon kedvezően rendeződtek Levéltárunk függőben lévő személyi kérdései. Önállósult tárunk, Elnökségünk többszöri sürgetésére végre megkapta saját személyzetét. Szabó T. Attila egyetemi ny. rk. tanár úrnak május folyamán levéltári igazgatóvá és dr. Jakó Zsigmond egyetemi könyvtári I. osztályú segédörnek augusztus 30-án I. osztályú levéltári segédőrré történt kinevezésével megszűnt az a fonák helyzet, hogy az Erdélyi Nemzeti Múzeum az Egyetemtől legfüggetlenebb eme térében egyetlen saját tisztviselővel sem rendelkezett. Minthogy azonban a Levéltárunk részére rendszeresített gyakornoki állás betöltése a közbejött rendkívüli események miatt elmaradt, a személyzet számszerűleg e kinevezésekkel sem növekedett. Jelentőségük azonban így is nagy. A Levéltár önálló személyi kerethez jutásával ugyanis most már biztosítható az utánpótlás neveléséhez nélkülözhetetlen állandóság. E fontos kérdés a Könyvtárból történt ideiglenes átosztásokkal eddig megoldhatatlan volt.

Szabó T. Attila professzor kinevezésével az Erdélyi Múzeum-Egyesület és gyűjteményünk szempontjából a legszerencsésebben intéződött el a Levéltár igazgatásának Kelemen Lajos főigazgató 1942. július 1-én történt nyugalomba vonulása óta függőben tartott fontos kérdése. Az új igazgató ugyanis éppen Kelemen Lajos mellett, Levéltárunk anyagában szerezte meg szakismereteit. Levéltárunk és az új igazgató kapcsolata négy esztendei itteni szolgálata után 1940-ben egyetemi tanárrá kinevezésével sem szakadt meg. Újabb törekvéseinket ezután is meleg érdeklődéssel kísérte és szinte külső munkatársként állandóan segítette. Ez biztosítékunk arra, hogy a Kelemen Lajos idején elkezdett munkálatok Szabó T. Attila vezetése alatt szervesen tovább folytatódhatnak.

Bár az Igazgató Választmány felkérésére Kelemen Lajos az elfoglalt új igazgató mellett továbbra is tevékenyen részt vesz ügyeink vezetésében. Szabó T. Attila hivatalba lépésével (1944. szeptember 1.) Levéltárunknak olyan korszaka zárult le formailag, melynek jelentősége mellett nem mehetünk el szóltanul.

Amikor Kelemen Lajos ezelőtt négy évtizeddel munkáját fiatalos lelkesedéssel elkezdte, Levéltárunk még mindig azok között a kezdetleges szűk keretek között leledzett,

melyeket fél évszázaddal korábban, a Múzeum-Egyesület alapításakor biztosítottak részére. Tervszerűen nem gyarapították, a gyűjtemény sajátos levéltári célokat nem szolgált. A néhány szekrénybe bezsúfolt ún. levéltár csak a régi könyvtárak kuriózumgyűjteményének számító kéziratok poros raktárának volt tekinthető. Kelemen Lajos ismerte fel elsőnek, hogy Levéltárunknak külön munkateret kell ellátnia. Vállalnia kell, mint népünk egyetlen ilyen intézményének, a gondozatlanság következtében rohamosan pusztuló magyar magánlevéltárak megmentését. Az ötletszerű adományok elraktározása helyett tervszerű gyűjtésre van szükség. Így aztán az „Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára ... hatalmas erdélyi magyar levéltárrá nő meg, amelyben összesimulnak a nemzet minden rétegének emlékei”. Célkitűzése, az erdélyi levéltárvédelem problémáinak ez a megfogalmazása ma is olyan időszerű, hogy azt kell gondolnunk, e pálya kezdetén álló, a Levéltárral éppen csak ismerkedő fiatal embert elődeitől öröklött hajlamok vezették rá a helyes útra. Felismerését tett követte, s az általa megindított gyűjtés eredményeként nőtt Levéltárunk két évtized alatt, a huszonnegyedik órában, az ország második legnagyobb és legértékesebb történeti forrásgyűjteményévé. E gyűjtés mozgatója mindvégig Kelemen Lajos maradt. Akkor is, amikor életkörülményei a Múzeumi Könyvtártól elválasztották. Ezért tekinthető Levéltárunk Kelemen Lajos legszemélyesebb alkotásának, élete főművének. Az első világháborút követő helyzetben mutatkozott meg teljes nagyságában az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának és a vele egybeforrott Kelemen Lajos személyének különös jelentősége. Levéltárunkkal elválaszthatatlanul egybeolvadó szerepét méltatni az utolsó negyedszázad erdélyi történetkutatása terén tudománytörténetünk hivatott. Itt csupán néhány mondattal azt a bensőséges kapcsolatot szeretnénk megvilágítani, mely Kelemen Lajost, a levéltárost a gondjaira bízott forrásanyaggal összefűzte.

Csak szülő közeledhet akkora szeretettel sok gonddal-bajjal felnevelt gyermekéhez, ahogyan Kelemen Lajos intézi Levéltárunk ügyeit. Más szakembereknél egészen szokatlan az a személyes jellegű barátság, mely őt az erdélyi múlt minden emlékéhez egyformán fűzi. Tőle idegen az a szakkörökben egyre inkább lábra kapó szemlélet, hogy mindenki főként azoknak a forrásoknak a megmentésével törődik, melyekre tudományos munkájához neki vagy baráti körének szüksége van vagy a jövőben szüksége lehet. A specializálódással járó korlátozott anyagismeret szintén nem az ő sajátja. Sohasem szűkíti le érdeklődését, amikor a Levéltárban dolgozik, mert nem csupán egy előre meghatározott bizonyos kérdésre kutat, hanem az elmúlt élet teljességét igyekszik megismerni. Tág érdeklődési körének köszönhető, hogy egyháztörténész, a gazdaság, a művészet, a politikai élet, az egykori erdélyi intézmények kutatója vagy a hadtörténész egyaránt nyugodtan fordulhat hozzá részkérdéseinek anyaga felől tudakozva. Tőle minden elenchus és inventárium nélkül megkapja a pontos felvilágosítást. Nem kevésbé megkülönbözteti őt az új levéltáros típustól az a sokszor tékozlónak tűnő bőkezűség, amellyel páratlan tudásának kincseit mindenkinek rendelkezésére bocsátja. Bizonyára előbb említett hihetetlen anyagismeretéből fakadó magabiztossága teszi Kelemen Lajos egyik legjellemzőbb tulajdonságává az igazi szellemi arisztokraták ismertetőjelét, a féltékenység nélküli bőkezűséget. Hosszan sorolhatnók tovább azokat a különleges adottságokat, amelyek a nyugdíjba vonuló főigazgatónak egyedülálló helyet biztosítanak mai levéltáros-társadalmunkban. Ezeknek akaratlanul is formáló hatása alól senki nem vonhatja ki magát, aki szerencsés az ő környezetében dolgozni. Röviden azonban csak azt mondhatjuk, hogy Kelemen Lajos a régi idők és a jövő magyar levéltárnokának legszebb vonásait egyesíti magában, annak örök mintaképe. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára az ő önfeláldozó alapvetése nélkül ma nem vállalkozhatna azokra a nagy feladatokra, melyeket

Erdély magyarsága vár tőle. Ha valakivel azt akarnók röviden megértetni, hogy az ő levéltároskodása mit jelentett az Erdélyi Múzeum-Egyesület számára, csak ennyit kell mondanunk: Nézd meg családi levéltáraink gyűjteményét! Ha pedig valaki azt akarná lemérni, hogy az ő feltűnést kerülő munkássága mit jelent időtlen időig az egész magyar tudományosság számára, elég arra utalnunk, hogy azok az udvarházak, kastélyok, ahol az általa gyűjtött páratlan értékű forrásokot korábban őrizték, az elmúlt és a mostani háborúban szinte kivétel nélkül mind elpusztultak. Ha Kelemen Lajos az ottani levéltárak biztonságba helyezésén kívül semmi egyebet nem tett volna, neve akkor is az Erdélyi Nemzeti Múzeum és a magyar történettudomány leghasznosabb munkásai közé kerülne.

Kelemen Lajos személye — amint láttuk — valójában elválaszthatatlanul egybeforrott az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárával. Ez a kapcsolat teljes életre szóló, és olyan külső változás, mint a nyugdíjazás, nem befolyásolhatja, mert sohasem volt a szó hétköznapi értelmében vett hivatali viszony. Volt főigazgatónk sohasem nézte, hogy mennyit ír elő a hivatali szabályzat, ha levéltári munkáról volt szó. Ezért nyugdíjba vonulása sem jelenti itteni munkájának befejezését. Mert amiként ő sem élhet Levéltárunk nélkül, ugyanúgy ez sem működhet a korábbihoz hasonlóan az ő ismeretei nélkül. Ez a világos felismerés vezethette az Elnökséget, amikor Kelemen Lajost újból felkérte, hogy a Levéltár vezetésében Szabó T. Attila kinevezése után is tevékenyen vegyen részt.

Itt emlékezünk meg dr. Entz Géza I. osztályú segédörnek munkánkból való kiválásáról. Miként ismeretes, dr. Entz-et a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1943-ban az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti és Művészeti Tárához osztotta be. Ennek ellenére a Levéltár személyzeti nehézségeinek megoldásáig továbbra is nálunk dolgozott, amíg ez év márciusában be nem hívták katonai szolgálatra. Minthogy időközben a Levéltár kérdései rendeződtek, a frontról hazakerülése után Entz dr. végre ez év végén elfoglalhatta új munkahelyét a Művészeti Tárnál.

Entz dr. katonáskodása, valamint a politikai helyzet romlása miatt lehetetlenné vált, hogy Jakó Zsigmond dr. a Bécsi Magyar Történeti Intézetbe nyert ösztöndíját felhasználhassa. Bár a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egy esztendei tanulmányi szabadságot engedélyezett részére, a levéltári anyag mielőbbi biztonságba helyezése érdekében azt egyáltalán nem vette igénybe. A katonai és politikai összeomlás idején Levéltárunk minden tisztségviselője helyén maradt, hivatali kötelességét ellátta, sőt a legsúlyosabb időszakban Jakó Zsigmond az Egyetemi Könyvtár épületébe beköltözve állandóan a gyűjtemény mellett volt készenlétben.

Ebben az esztendőben kisegítő munkaerőket csak kis mértékben foglalkoztathattunk. Állandó segítségeink közül dr. Valentiny Antal ny. könyvtárigazgató és dr. Árvay József az idén is folytatták munkájukat. Külön meg kell említenünk annak a négy történelem szakos tanárjelöltnek: Bodor Irmának, Erdei Arankának, Faragó Irmának és Simon Katalinnak a nevét, akik a márciusi német megszállás idején önként, minden díjazás nélkül hatékonyan közreműködtek abban, hogy anyagunkat légvédelmi óvóhelyen biztonságba helyezhessük.

Ez évi munkálataink szinte teljes egészükben anyagunk megóvását szolgálták. Rendezéseink folytatására még annyi mód sem nyílt, mint az elmúlt esztendőben. Személyzetünk munkaerejét az óvintézkedések végrehajtása teljesen lekötötte. Már tavaly jelentettük, hogy a Levéltár anyagát 1943 folyamán rendre leköltöztettük az Egyetemi Könyvtár második emeletéről a pincébe, illetve a könyvkötő műhely szomszédságában kialakított, ablaktalan, földszinti óvóhelyre. E helyiségek biztonságot nyújtó megfelelő átépítését az Egyetem légoltalmi parancsnoksága kilátásba helyezte ugyan, de ennél többre

az Egyetemi Könyvtár igazgatójának többszöri sürgetésére sem jutott. Mikor láttuk, hogy az Egyetem légoltalmi építkezéseire még a márciusi események sem hatottak gyorsítólag, a reánk nehezedő felelősség tudatában elhatároztuk, hogy tovább nem várunk, hanem az Egyetemtől függetlenül, haladék nélkül gondoskodunk a gyűjtemény biztonságba helyezéséről. Elgondolásunk szerint valamelyik szilárd építésű régi ház száraz pincéjét alakítottuk volna át saját költségünkön óvóhellyé. Érdeklődésünket hamarosan teljes siker koronázta, mert a piarista templom kriptájában minden reményünkön felüli helyiséget találtunk. A nagy kiterjedésű, teljesen száraz és emberi számítás szerint még a légi bombák ellen is kellő védelmet nyújtó altemplom minden átalakítás nélkül megfelelt céljainknak. E helyen is kifejezzük igaz hálánkat Visegrádi Lajos piarista házfőnök úrnak megértő segítőkészségéért, és hogy a kriptát minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül, rövid úton rendelkezésünkre bocsátotta. Úgy gondoljuk, hogy a piarista rend helyi előljáróinak és tagjainak ezt a nemes gesztusát méltó módon megköszönni, illetve azt megörökíteni az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnöksége és Igazgató Választmánya lesz hivatott.

Miután az óvóhely beállványozásához szükséges faanyagot az Egyetemi Könyvtártól megszereztük és nagy nehézséggel a szükséges egyéb anyagokat (főként szeget) előteremtettük, április 21-én megindulhatott a munka. Az altemplom két oldalhajóját beállványoztuk és a főhajótól deszkafallal elválasztottuk, hogy elzárhatók legyenek. Az ács- és asztalosmunkát takarékoságból az Egyetemi Könyvtár asztalosságához értő altisztjeivel végeztettük el. Sikerült azt is elérnünk, hogy az Egyetem Gazdasági Hivatala az átköltöztetéshez ingyen bocsásson rendelkezésünkre egy kétlovas stráfszekeket. Levéltárunk legféltettebb állagainak átszállítása az Egyetemi Könyvtárból a piarista altemplomba április 27-én kezdődött el, és fokozatosan folyt május 10-ig. A költöztetést igyekeztünk úgy lebonyolítani, hogy arról sem a város lakói, sem az itt tartózkodó idegen (német) katonaság lehetőleg ne szerezzen tudomást, ne figyeljen fel rá. Biztonsági megfontolásokból csak korán reggel, fél öt és hét óra között szállítottunk. Így az egész műveletről, a Levéltár újabb őrzési helyéről néhány személyen kívül senkinek sem volt tudomása. Anyagunk részint eredeti fém- és kartondobozaiban, részint pedig ládába rakva került átszállításra. Új helyükön minden levéltártestet úgy állítottunk fel, hogy ha fáradságosan is, de bármikor kutatható maradjon. Az altemplomban már el nem helyezhető, kevésbé féltett iratainkat az Egyetemi Könyvtár pincéjéből a biztosabbnak látszó földszinti óvóhelyre hoztuk fel a piaristákhoz átköltöztetett állagok helyére. Így aztán háromszori költöztetés után Levéltárunk egész anyaga végleges óvóhelyre került. Gyűjteményünk már régen biztonságban volt, amikor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által az óvóintézkedések megtételére kiküldött bizottság Kolozsvárra érkezett. Ennek megállapítása szerint óvóhelyünk az Egyetem összes óvóhelye között messze a legbiztosabb és legmegfelelőbb berendezett volt.

Kitűnő óvóhelyünk előnyeit megosztottuk a Múzeumi Könyvtárral, mivel az egyetemi óvóhelyek építése a június 4-i bombázás után sem készült el. Ezért a Kézirattár becesebb köteteit és a Régi Magyar Könyvtárat átszállítottuk a piarista altemplomba. Ugyancsak ott helyeztük el a Művészeti Tár legértékesebb festményeit.

Saját anyagunk biztonságba helyezése után minden erővel annak láttunk neki, hogy a háború közelgő veszedelmei elől az erdélyi történelem legféltettebb forrásaiból minél többet biztosítsunk fényképezés útján. E célból Leica-filmre felvettük Dés, Beszterce város, Beszterce-Naszód vármegye, valamint a kolozsmonostori konvent Kolozsvárott őrzött levéltárának teljes középkori anyagát. Ezzel az újabb akcióval az Észak-Erdély területén vidéki levéltárakban őrzött majdnem minden középkori szöveget sikerült össze-

gyűjtenünk. Így az erdélyi középkori oklevelek kiadását függetlenítettük az egyes levéltárak sorsától, s e fontos munkálatok folytatását a mai zavaros időkben is biztosítottuk.

Nem kisebb jelentőségű ennél az a munka sem, amelyet Levéltárunk a teljes felbomlás napjaiban gazdátlanra vált és pusztulásnak kitett iratanyag megmentésével végzett. Intézetünk működésének legszebb tényei közé tartozik ez a szolgálat, és mindennél szebben bizonyítja, hogy Levéltárunk valóban érdemes volt arra a bizalomra, amiben társadalmunk eddig részesítette. Az általános fejtelenség időszakában, amikor az államhatalom már nem működött, mindenki számára nyilvánvalóvá vált az erdélyi magyar társadalom és Levéltárunk érdekeinek azonossága. Reméljük, hogy e felismerés következményeit mindkét fél levonja, s ha az újraképzés ideje elérkezik, Levéltárunk az erdélyi magyarság teljes történeti forrásanyagának egységes védelmét, szakmai felügyeletét is megszervezheti.

Levéltárunk kezdettől fogva arra törekedett, hogy az erdélyi föld életének írásos emlékeit minél teljesebben menthesse át az utókorra. Sohasem kérdezte, ha egy forráscsoport léte veszélyben forgott, hogy annak tulajdonosa milyen világnézetű, nemzetiségű vagy melyik társadalmi osztály tagja. Mikor ez év tavaszán az elhurcolt zsidó lakosok tulajdonában található könyvek és műtárgyak megmentésére a Múzeum-Egyesület lépéseket tett, Levéltárunk is megkísérelte az iratanyag összegyűjtését. Részint a Pénzügyigazgatóság magatartása és az a mód, ahogyan a zsidó ingóságokat kezelték, leginkább azonban az, hogy Levéltárunk egész személyzetének saját anyagunk óvóhelyre szállítását kellett mielőbb elvégeznie, e tervünket keresztülhúzta. Egyedül a felosztott szabadkőműves-páholy még megmaradt iratait és egyéb emlékeit sikerült a pusztulástól megmentenünk.

Sokkal eredményesebben léphettünk közbe az iratanyag érdekében a szeptemberi nagy menekülés, majd a háborúval járó felfordulás idején. Ekkorra ugyanis már minden belső munkát elvégeztünk, és teljes erőnket a kallódó művelődési javak mentésére fordíthattuk. Még augusztus folyamán saját óvóhelyünkön biztonságba helyeztük a kolozsvári római katolikus plébánia őrzésében lévő páratlanul becses codexeket és ősnymtatványokat, valamint a kolozsmonostori konvent Erdélyben maradt levéltárát. Sombory László rendőrkapitánytól előbb családi levéltárának Kolozsváron őrzött töredékét, majd később feldúlt lakásából becses családi arckép- és fegyvergyűjteményét menekítettük be. Reményik Sándor írói hagyatékát heves légítámadások közben hoztuk be a Donát úti vilájlájból. Ugron István teljesen szétszórt, értékes személyi levéltárát kifosztott lakásának padlójáról szedtük össze a téli hidegben fáradtságos munkával. Gr. Bánffy Miklós bonchidai levéltárának megmaradt töredékeit a leégett kastély romjai közül decemberi hidegben, egészsége kockáztatásával gyűjtötte össze Köpeczi Sebestyén József kollégánk (Vö. 3. sz.). Megjegyezzük, hogy e levéltár maradványaiból, előttünk ismeretlen úton, Emil Isachoz is kerültek iratok. Hogy a Bonchidára való kijutás és az iratok beszállítása az akkori körülmények között mekkora teljesítmény volt, csak az értékelheti igazán, aki a jelenlegi közlekedési lehetőségeket saját maga is kipróbálta. A helybeli református kollégiumnak az orosz katonák által többször feldúlt levéltárát éppen úgy bemenedkítettük, mint a magyarbarátnak igazán nem nevezhető, de az újabb erdélyi szász tudományos életben vezető szerepet játszó Karl Kurt Klein professzor még megmaradt iratait. Feldúlt, sokszor ablaktalan jéghideg lakásokban mérhetetlen rendtelenségből és piszokból, fosztogató hiénák között dolgozva gyűjtöttük össze a megsemmisülés előtt álló iratokat. Az így megmentett források értékét majd a későbbi kutatás lesz hivatott megállapítani.

A közlekedési nehézségek és a szabad mozgás különféle korlátozásai megakadályozták, hogy mindenüvé elmehessünk, ahol levéltári anyag forgott veszélyben. Minden

lehető megtettünk azonban, hogy a pusztítások után esetleg még maradt iratokat helyi megbízottakkal biztonságba helyeztessük. Lépéseket tettünk, hogy Észak-Erdély orosz katonai parancsnoksága Egyesületünket bízta meg a pusztulásnak kitett művelődési értékek megmentésével. Ennek reményében dr. Bözödi Györgyöt, az Egyetemi Könyvtár Marosvásárhelyre utazó tisztviselőjét kiküldtük, hogy a Koronán és Nyárádszentbenedeken lévő gr. Toldalaghi, valamint a Gernyeszegen és Sáromberkén őrzött gr. Teleki levéltárat igyekezzék biztonságba helyezni. Kiküldetéséről készített jelentését 4. sz. alatt mellékeljük. Ugyanezeknek a gyűjteményeknek az érdekében már korábban is tettünk lépéseket Vigh Károly marosvásárhelyi könyvtáros útján. Fáradozásunk remélhetőleg nem lesz teljesen hiábavaló. De akkor is, ha már semmit sem lehetne belőlük megmenteni, legalább nyugodt lelkiismerettel mondhatjuk, hogy az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára mindent megtett, amivel a tudománynak és az erdélyi magyarságnak ilyen időkben is tartozott.

Az őszi háborús események tanulságai alapján újabb akciót indítottunk az erdélyi magyarság irodalmi, művészeti, művelődési, politikai, egyházi, gazdasági életében fontos szerepet játszó személyek iratainak összegyűjtésére. A közelmúlt ugyanis mindenkit meggyőzhetett afelől, hogy olyan nehéz helyzetekben, mint amilyeneknek szenvedő részesei voltunk és lehetünk a jövőben újból, az írásos emlékek számíthatnak legkevésbé a mindennapi élet bajaival viaskodó tulajdonosok gondoskodására. Gyűjtésünket egyelőre a két nagy magyar művelődési központban, Kolozsvárott és Marosvásárhelyt kezdtük el. Ha azonban a viszonyok megengedik, ki akarjuk terjeszteni egész Erdélyre. Minthogy kérésünket a legkülönbözőbb oldalakon kedvezően fogadták, reméljük, hogy vállalkozásunk a nagy átalakulásokkal együtt járó veszteségeket jelentősen csökkenteni fogja. Ezen az úton igyekszünk elejét venni, hogy a mostani összeomlás forrásanyagunkban olyan jóvátehetetlen károkat okozzon, amint ez az első világháborút követően történt.

E gyors beavatkozásokat kívánó menekítések mellett, azokban a napokban, amikor az élet teljesen megbénult körülöttünk és az utcákon járnak sem volt tanácsos, a Levéltár külön irattárának a kialakításával foglalkoztunk. Régen érzett hiány volt az, hogy Levéltárunk legkorábban bekerült darabjairól és állagairól semmiféle feljegyzéssel sem rendelkezünk, minthogy a Múzeumi és Egyetemi Könyvtár működésére vonatkozóan az 1890 előtti időkből alig maradtak iratok. Ennek az állapotnak a megszüntetése érdekében a Múzeum-Egyesület jegyzőkönyveiből és központi irattárából, az alapítástól kezdődőleg, a Levéltár (akkor a Könyvtár Kézirattára) gyarapodására vonatkozó minden feljegyzésről hiteles másolatot veszünk, ezeket szabályszerűen iktatjuk s így alkotjuk meg intézményünk 1890 előtti irattárát, valamint az anyagunk nagyobb és értékesebb részét kitevő letétek régóta hiányolt nyilvántartását. Ez év végéig az 1858—1880. évi jegyzőkönyvek levéltári vonatkozású bejegyzéseinek másolatával készültünk el.

A rendezési munkákat kénytelenek voltunk majdnem teljesen szüneteltetni. Egyedül a kendilónai Teleki-levéltár missiliseinek két év óta folyó munkáját nem szakítottuk félbe. Ez a hatalmas levélsanyag most már teljesen rendezett, csupán revíziója van hátra. Ez azonban, mivel az anyag kihozása az óvóhelyről egyelőre még nem tanácsos, csak később végezhető el.

Nagyobbszabású munka volt még az EMGE utólag beküldött 1930-as évekbeli ügyiratainak elrendezése. A hatalmas irattömeg rendjének helyreállítása egy ember munkaerejét hónapokon át teljesen igénybe vette. Az óvóhelyre szállítás idejére azonban sikerült elkészülnünk vele.

Anyagunknak az óvóhelyről annak idején történő visszaszállítása sok olyan problémát fog felszínre hozni, melyek megoldására már most idejében fel kell készülnünk. Mint-hogy az elköltöztetés kitűnő alkalmat nyújt anyagunk átcsoportosítására és felállítására, e feladatokról részletes tervezetet állítottunk össze. E tervezet, melyet teljes szövegében mellékelünk (2. sz.), kiterjeszkedik mindazokra a munkálatokra, amiket Levéltárunk használhatósága és a reánk váró feladatok sikeres végrehajtása érdekében fokozatosan végre kell hajtánunk. Ez az esetleg csak évtizedek alatt megvalósítható tervezet hivatott arra, hogy a Levéltár jövődő munkájának irányát megszabja és biztosítsa ennek egyöntetűségét, folyamatosságát. A törzsgyűjteményekbe kerülő új szerzemények regesztázását 1944. december 1-től fogva már el is kezdtük. Reméljük, hogy a tervezett változtatások végrehajtásával az a nagy munka, amit Levéltárunk menekítésére fordítottunk, gyűjteményünk fejlődése szempontjából nem marad gyümölcsötlen.

A körülöttünk lezajlott nagy változások mindenki előtt nyilvánvalóan bizonyították, hogy az erdélyi magyar történeti kutatások természetes központja csakis Levéltárunkra építve képzelhető el. Ez a tény a több lehetőséget kínáló megelőző néhány évben egyesek előtt mintha elhomályosult volna. Ennek tudható be, hogy 1940 után újrainduló forráskiadásunk nem hozott a rendelkezésére álló anyagi eszközökhöz mérten megfelelő eredményeket. Így aztán az Erdélyi Tudományos Intézet helyzetének megrendülésével éppen a legfontosabb feladat, Erdély középkori okmánytárának kiadása akadt meg mindjárt a kezdet kezdetén. Levéltárunknak az elmúlt négy esztendőben is az volt az álláspontja, hogy az erdélyi forrásfeltárásnak jelenleg ez a legfontosabb feladata. Egyebek mellett azért is, mert ezen felnevelhető lenne a hiányzó szakképzett kutatógárda. Amíg ez el nem indul legalább, nem várható az egyéb középkori kutatások elmélyülése, új anyaggal, korszerűbb módszerekkel való feltöltődése. Ezért Levéltárunk minden tőle telhetőt elkövetett, hogy e feladat iránti érdeklődést felszínen tartsa. Maga részéről a nem Kolozsváron őrzött okleveleknek Leica-filmre fényképezésével, saját középkori okleveinek átrendezésével igyekezett előmozdítani az oklevéltár ügyét.

Az előzményekből teljesen érthető tehát, hogy amikor ez a feladat az Erdélyi Tudományos Intézetben gazdátlaná vált, Levéltárunk egyedül is folytatta azt, mert nem nyugodhatott bele a vállalkozás eltemetésébe. Véleményünk szerint ugyanis ilyen alapvető fontosságú tudományos munkálat félbeszakítása nem indokolható az eddigi bőséges anyagi eszközök elmaradásával. Különösen akkor nem, amikor az öt-hat évet még igénylő előkészítés nem annyira anyagi, hanem inkább egyéni, szellemi áldozatot, lemondást igényel. Mivel Levéltárunk személyi viszonyai nem olyanok, hogy ekkora feladatot hivatali kötelességként elláthatna, a Kelemen Lajos ny. főigazgató vezetése alatt megalakult Diplomatarium Transsylvanicum munkaközösség tagjai vállalták a munka folytatását. E munkaközösség a Levéltár kebelében dolgozik, és első feladatának a kiadásra kerülő teljes okleveles anyag regesztázását, kicédulázását tekinti. Csak ennek elvégzése után kíván sort keríteni a szövegek másolására. A gyűjtött anyag, a kiadás jogával együtt, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának, illetve az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek a tulajdonába kerül. Minthogy az okmánytár munkálatai évtizedekig eltarthatnak, az egyöntetűség biztosítása érdekében aprólékosan kidolgozva írásba foglaltuk azokat az alapelveket, módokat, melyekhez a mostani és a későbbi munkatársak tartani kötelesek magukat. Az Erdélyi Tudományos Intézet a regesztázáshoz szükséges, ma beszerezhetetlen, drága kartoncédulák átengedésével lehetővé tette, hogy a munka haladék nélkül elkezdődhessen. Levéltárunk az oklevelek fényképezésével, a kiadott szövegeket tartalmazó okmánytárak és folyóiratok előteremtésével támogatja a munkaközösséget.

A modern erdélyi történetírás megszületése idején Egyesületünk éppen Levéltárán keresztül mutatott példát az Erdélyi Történelmi Adatok és a Székely Oklevéltár megvalósításával arra, hogy szerény eszközökkel is fontos feladatokat lehet megoldani, ha nem hiányzik a tudományos cél eléréséhez az egyéni áldozatvállalás. Levéltárunk ennek a munkaközösségnek a létrehozásával kívánja elejét venni annak, hogy korszakos fontosságú tudományos feladataink sorsát a mai szomorú helyzetből eredő kishitőség döntse el. Eszközeink szerények, ha az anyagiakat nézzük. De ha akaratban és kitartásban meg nem fogyatkozunk, akkor Levéltárunk mégis előbbre fogja vinni a Diplomatarium Transsylvanicum megvalósítását. Ennél fontosabb és magához méltóbb feladatot pedig sem az Erdélyi Múzeum-Egyesület, sem pedig Levéltára nem találhat történetkutatásunk területén. A november közepe óta folyó közösségi munka biztató kilátásokkal kecsegtet. A munkatársak eddig a következőket végezték: Dr. Valentiny Antal a gr. Wasslevéltár középkori darabjainak korábban elkezdett regesztázásával eljutott az 1425. évig. Dr. Entz Géza és dr. Jakó Zsigmond a kolozsmonostori levéltár Budapesten őrzött részéről készített fényképmásolatokat kivonatolta. Eddig a DL 26368-27045 jelzetű oklevelek regesztáival készültek el. Dr. Bodor András a kiadott anyag cédulázására vállalkozott. Jelenleg a Hazai Oklevéltár átnézését végzi.

A vidéki levéltárak nyilvántartását ebben az évben, az ismeretes körülmények miatt, alig folytathattuk. Egyedül a Lészay család Magyargorbón őrzött levéltárát sikerült Szabó T. Attilának és Jakó Zsigmondnak átnéznie. Ez utóbbi által akkor készített jegyzeteinek becsét az a szomorú tény adja meg, hogy ezek az iratok azóta talán mind áldozatul estek a háborús felfordulásnak.

Levéltárvédelmi tevékenységünkben megemlíthetjük még, hogy Dés város, Szék nagyközség, a kolozsvári Rhédei-házban volt Petrichevich–Horváth-levelek megmentése és az erdélyi káptalan gyulafehérvári, valamint a nagyváradi Múzeum levéltára egész középkori anyagának lefényképezése érdekében megtettük a szükséges lépéseket, hogy tél elmúltával erre is sort keríthessünk.

Áttérve újabb szerzeményeink ismertetésére, ismét meg kell állapítanunk, hogy ez az esztendő Levéltárunk gyarapodása szempontjából, minőség és mennyiség tekintetében egyaránt, vetekedik a legjobb békeévekkel. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy intézményünk a legnehezebb körülmények között is megszakítás nélkül ellátta iratvédelmi kötelességeit. Újabb szerzeményeink tartalmi ismertetését most a szokottnál rövidebbre fogtuk, mert a rendkívüli helyzetben még nem volt mód alaposabb áttekintésükre.

A családi levéltárak sorában első helyen kell megemlékeznünk a gr. Bánffy Miklós bonchidai feldúlt kastélyából beszállított levéltártöredékről. E levéltár letétbe helyezését Bánffy Miklós már két évvel ezelőtt megígérte, beküldése azonban egyik terminusról maradt a másikra, amíg aztán reászakadt a háborús veszedelem. A tulajdonos tájékoztatása szerint a bonchidai archívum legújabb kori gazdasági iratokat tartalmazott. Bár az ismeretlen mennyiségű eredeti állagából csak ötládányit sikerült megmenteni, ezek a kiismerhetetlenül összekeveredett töredékek is világosan elárulják, hogy a Bonchidán őrzött iratoknak csupán egy része lehetett a gazdasági adminisztráció terméke. Valójában inkább tekinthető a nálunk őrzött ún. Bánffy rokonsági levéltárak kiegészítőjének. A Bánffyakra csak az utolsó 80–100 esztendő anyaga vonatkozik. A korábbi iratok főként a gr. Toldalaghi és gr. Korda család birtokaival kapcsolatosak. Ezek között tényleg bőven található gazdasági iratok és szintén inkább gazdasági vonatkozású missilisek. Amint e töredékek mutatják, a bonchidai levéltár pusztulása az erdélyi mezőgazdaság-történetnek

okozott súlyos veszteséget. Segítségével ugyanis az egyik legjelentősebb erdélyi nagybirtok üzemét lehetett volna rekonstruálni.

A lajstromozatlan iratoktól egészen eltérő természetűek a jelzeteit levelek. Ezek egykor 103 fasciculusba voltak rendezve. Terjedelmes jegyzéküket a tulajdonos gyalakuti gr. Lázár József magtalan halála után, 1844-ben, Zsigmond László és Buzogány Mózes táblai jegyzők készítették el. Nagy kár azonban, hogy csak az első 53 csomónak az elenchusa maradt reánk. A többi fasciculus jegyzéke vagy elpusztult, vagy, ami az első kötet szabályszerű hitelesítéséből még valószínűbbnek látszik, el sem készült. A levelek nagyobbik része a XVI. század végétől számított száz évből, kisebbik fele pedig a XVIII. századból való. A korábbi rész azonban nem a Lázárookra, hanem a velük rokon Kassaiakra és nagymegyeri Keresztesiekre vonatkozik. Ezeknek a birtokai ugyanis a gyalakuti Lázárookra szállottak. Ennek megfelelően a levéltár törzsét Kassai Istvánnak, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György nagy hatalmú fiscalis directorának és ítélőmesterének a birtokszerzéseire vonatkozó iratok teszik. Belőlük pontosan megrajzolható a Kassáról Kolozsvárra került kereskedősarj felfelé ívelő pályája, a XVII. század eleji erdélyi állam egyik jelentős főhivatalnokának addig alig ismeretes élete. A hirtelen magasra emelkedett Kassai István családja azonban már unokájában kihalt, és kiterjedt birtokai a kincstárra, valamint a leányági rokonokra szállottak. Ezért szólnak a XVII. század második feléből való levelek Keresztesi Sámuelné Kassai Borbála birtoklásáról. Az ő 1700 körül bekövetkezett gyermektelen halála után birtokai Lázár György kezébe kerültek.

A Kassai és Keresztesi család mellett azonban bőségesen található itt adatok a velük rokon familiákra is. Kassai Borbála anyja, Bánffy Sára, később Pernyeszi Zsigmondné jussán a Pernyeszиеkre, a Kassai–Gerendi, Toldalaghi–Apafi atyafiságra, a Haller, Mikes, Pekri, Kovacsóczi, Sükösd, Kendeffi, Teleki, Tomori család több tagjára és ezeknek Bacán, Báldon, Balázstelkén, Bátoron, Borsán, Drassón, Faragón, Galacon, Gálfalván, Gergelyfalván, Kenteikén, Kerlésen, Kolozsvárott, Kolozsmonostoron, Körtvélyfáján, Kötelenden, Kövesden, Mártonfalván, Megykeréken, Mihályfalván, Mikesen, Orbón, Springen, Szászfenesen, Szászfülpösön, Nagyszőlösön (Ugocsa vm), Szpinen, Szinán, Teremiben, Türen és Vingárton levő birtokaira derül fény ezekből a levelekből.

Külön kiemelendők, a három eredeti középkori oklevelen kívül, a Köleséri Sámuel, Mikes Kelemen és gr. Lázár János életére vonatkozó adatok, valamint gr. Horváth-Toldy János tábornok ügyes tollrajzai a múlt századi hatvanas évek erdélyi előkelő társaságának jellegzetes alakjairól. Becsesek továbbá a bonchidai kastély múlt században tervezett átépítésének vázlatai, a különböző birtoktérképek és a kolozsvári Toldalaghi-Korda-ház Carlo Justi által készített eredeti tervrajza.

A megcsonkult levéltár jelzeteit részének rekonstruálása során igen nagy hiányokra derült fény. Az elenchus és a néhány sértetlen csomó összevetéséből azonban megállapíthattuk, hogy a jelenlegi hiányok csak részben írhatók a mostani pusztítás számlájára. E levéltárat még a múlt század közepén felosztották, és a Bánffyak kezére annak csupán egy része kerülhetett. Az őrizetünkben lévő Bánffy rokonsági levéltár és többi letétünk gondos átvizsgálása talán majd rávezeti a kutatókat, hogy a hiányzó iratok, ha nem pusztultak el, melyik család levelei között keresendők.

Különösen értékes gyarapodást jelent a gr. Béldi, gr. Haller és makfalvi Dósa család levéltára. Mindhárom Kelemen Lajos főigazgató úr őrizetéből került ideiglenes letétként Levéltárunkba. Ezzel helyes útra terelődött e levéltárak több mint egy évtizede függőben lévő sorsa. Tulajdonosaik ugyanis mindegyiket Kelemen Lajos személyes felelősségére és őrizetére bízták, amíg az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményeinek a román állammal

való viszonya rendeződik. Ez év tavaszán a főigazgató úr az iratok további őrzését Levéltárunkra ruházta át, hogy a háborús veszedelmek ellen fokozottabb biztonságban legyenek. Ezzel a kutatás számára addig is hozzáférhetővé váltak, amíg sorsukról Dél-Erdélyben élő tulajdonosaikkal véglegesen megállapodhatunk.

Kelemen Lajos a Béli család mezőméhesi levéltárának csak töredékét menthette meg. Anyagának nagyobbik része gondozatlanság következtében már elrothadt, mire ő tudomást szerzett az iratok hollétéről. A megmaradt ládányi töredék azonban csonkaságában is becses adatokat szolgáltat Erdély XVII. századi történetéhez. 15—20 középkori és nagyobb számú XVI—XVII. századi darab után különösen Béli Pál felesége, Vitéz Zsuzsanna korára nő tekintélyesebbre a levéltár anyaga. Rokoni összeköttetések szálán bőven található benne adatok az Alia, Kamuti, Kékedi, Baládfi, Cserényi és Vitéz családra, valamint ezek terjedelmes birtokaira. Bár elenchusa nem került elő, jelzeteit része azonban enélkül is visszaállítható a régi rendbe. Anyaga, melyet a múlt század végén Deák Farkas, Koncz József és Franz Zimmermann már használt, hiányos székelyföldi forrásaink becses gyarodását jelenti. Egyben jól megvilágítja a székely családoknak a megyei területen és az államvezetésben a XVII. század második felétől kezdve megfigyelhető előretörését.

A Haller család 1918-ban feldúlt balázstelki levéltárából egy kisebb ládat megtöltő töredék került be hozzánk. Néhány középkori oklevelen kívül becses XVI. századi anyaga van, melyből a nürnbergi eredetű Haller család erdélyi meggyökerezése tisztázható. A leveleket a XVIII. század végén rendezhették. A levéltár egykori összetételéről az erősen megcsonkult csomók helyreállítása után adhatók bővebb információk. Előzetes tájékoztatástól azért is eltekinthetünk, mert ez megszerezhető Torma Károly kijegyzéseiből, melyeket a Történelmi Tár 1887. 578—594. tett közzé, és dr. Nagy Jenő csíkszentmártoni gyűjteményéről tavaly készített jelentésünkből (Erdélyi Múzeum 1943. 271—273.). A XVI. századi erdélyi gazdasági életre vonatkozó adatokon kívül különös figyelemre tarthatnak számot Bocskai István itteni birtoklásának emlékei. Területileg e töredék anyaga főként Küküllő és Doboka vármegyére vonatkozik.

A most bekerült Dósa-levelesláda a makfalvi Dósa család ama ágának iratait tartalmazza, melyhez Dósa Elek, a múlt századi nagy erdélyi jogtudós is tartozott. A levelek zöme nem korábbi a XVIII. századnál s majdnem kizárólag birtokjogi vonatkozású. Minthogy a Dósák Marosszék múltjában vezető szerepet vittek, levéltáruk bekerülése székelyföldi forrásaink újabb értékes bővülését jelenti. Külön is megemlíjtük az Aranka György halála után lefolytatott hagyatéki eljárásra vonatkozó iratokat, melyek itt maradtak reánk. Dósa Eleknek már régóta őrizetünkben lévő személyi levéltára és ez az újabb letét jól kiegészítik egymást. E leveleket eredeti jelzetüknek megfelelően elrendeztük.

A Rettegi család levéltártöredékének letétbe helyezéséért Orosz Endre ny. iskolai igazgató úrnak tartozunk őszinte köszönettel. Közismert Orosz igazgató úrnak az erdélyi múlt emlékei gyűjtése terén végzett értékes tevékenysége. Ennek bizonyára egyik legjelentősebb eredménye, hogy e veszendőbe indult levéltárat legalább részben megmentette a pusztulástól. A három nagy ládat megtöltő iratanyagot a tulajdonos halálát követően csomagolópapírnak adták el, s Orosz igazgató úrnak már csak egy részét sikerült visszavásárolnia, két láda tartalma azonban megsemmisült. De még ez a töredék is fogalmat nyújt, hogy mekkora veszteség történetkutatásunk számára ennek a középkori és XVI. századi okmányokban egykor gazdag levéltárnak majdnem teljes pusztulása. A megmentett darabok legbecsebbjei egy XIII. századi és néhány későbbi középkori

oklevél. Mind ezek, mind pedig a 15—20 darabot számláló XVI. századi rész Szilkerékre és környékére vonatkozik. A zöm azonban XVIII—XIX. századi birtoklevél és missilis. Ez a csoport gazdag az Apahidára vonatkozó iratokban. A naplóíró Rettegi György családján kívül a váradi Veres, palatkai Jánosy, Incze, Fülöp, Pataki, erzsébetvárosi Csiki családra találhatók benne bővebben adatok. Itt maradtak egyébként fenn a kolozsvári Külmagyar utcai református egyház, a kolozsvári kaszinó és Nemzeti Színház számadásai a múlt század hatvanas éveiből. Ez az anyag is jelentősen hozzájárul a régtől nálunk őrzött Rettegi-levéltár teljesebbé tételéhez.

Török Bertalan gyűjteménye két évtizedes hányódás után, szintén Kelemen Lajos főigazgató úr útján, végre az idén teljes egészében bekerült Levéltárunkba. Három évvel ezelőtt számot adhattunk a gyűjtemény egyik ládjának beszállításáról. Most az Unitárius Egyházközség levéltárának rendezése során a második láda is előkerült. E gyűjtemény a Török Bertalan által Alsófehér vármegye monográfiájához összeszedett eredeti iratokat és a monográfus különféle jegyzeteit tartalmazza. Jóllehet Török kijegyzései is becsesek, a gyűjtemény jelentőségét mégis a különböző helyekről származó eredeti iratok adják meg. Különösen értékesek középkori oklevelei. Ezeknek száma a második ládából kikerültekkel 45-re emelkedett. Mind a középkoriak, mind pedig a XVI—XVII. századi darabok majdnem mind a Kemény család csombordi és a Barcsay család alvinci levéltárából valók. A középkoriakat eddig csupán Magyar Károly regesztáiból (Történelmi Tár 1907. 80—120.) ismerte a kutatás. Külön csoportot alkotnak Vízakna levéltárának 1784—1786. évi ügyiratai és a város 1699—1754. évi eredeti jegyzőkönyve. Figyelmet érdemelnek a községekből beküldött dülönévjegyzékek és Beke Antal kanonoknak az erdélyi püspökségről, a gyulafehérvári székesegyházról és a gyulafehérvári régi nyomtatványokról a monográfia részére készített terjedelmes, sajtókész kéziratok. Nagy kár, hogy Bekének ezek a munkái annak idején nem jelentek meg, mert gazdag anyaggyűjtésük ma is fontos forrásokká teszik őket és a püspökség történetének legalaposabb összefoglalása mindmáig ez a kézirat.

A gyűjteményen belül teljesen külön csoportot alkotnak Török Bertalan és felesége családi iratai. Inczédi László házassága révén alakult ki a dési Diószegi és a váradi Inczédi család XVIII—XIX. századi leveleit tartalmazó rész. A Diószegiek iratai elsősorban Désre és Középszolnok vármegyére szolgálnak adatokat. Nagyobb tömeget tesznek ki a klotovivai Pogány család levelei. Ezek között, a szokásos birtoklevelek mellett, gazdag XIX. századi missilis anyag és a múlt század negyvenes éveiből Alsófehér vármegye ügyeire elég sok hivatalos irat is található.

A gyűjteménynek jegyzéke is van, melyből tájékozódhatni az egyes részek provenieneciája felől. Török Bertalan hagyatéka nem csupán forrásanyagunk további gazdagodását jelenti, hanem egyben érdekes tudománytörténeti emlék. Emléke azoknak a helytörténeti törekvéseknek, melyek Szolnok-Doboka vármegye monográfiáját is létrehozták. Török Bertalan vállalkozása azonban nem volt olyan szerencsés, mint a Kádár Józsefé. Annál nagyobb tehát a jelentősége, hogy hosszú éveken át összegyűjtött anyaga végre közgyűjteménybe kerülve megmenekült a szétszóródástól. Így mai állapotában is hasznára lehet az Alsófehér megyére vonatkozó kutatásoknak. Később pedig alapul szolgálhat a megye történetének megírására esetleg indítandó újabb vállalkozásokhoz.

Sombory László családjának nála őrzött leveleit helyezte el Levéltárunkban. E számra nem nagy letét jelentősége abban áll, hogy jól kiegészíti a korábban hozzánk bekerült Sombory-levéltártöredéket. Így ennek a többfelé szakadt nagy családi levéltárnak legalább az Erdélyben maradt részei újból összekerültek. Ezáltal talán egy lépéssel közelebb jutot-

tunk ahhoz, hogy alkalmasabb időben a család Budapesten letétbe helyezett törzslevéltára is visszakerüljön Erdélybe Levéltárunkhoz. A most őrizetbe jutott iratok főként a Sombo-
ryak Kolozs és Doboka megyei birtokaira (Kis-, Nagyesküllő, Ördögkeresztúr) vonatko-
znak. Legrégibb darabjai a XVI. század elején keltek.

Székelyföldi forrásanyagunkat jelentősen gyarapította a Kispál család levéltára, melyet Kispál László helyezett letétbe. E levelek teljesen rendezetten, gondosan regesztázva kerültek őrizetünkbe. Az iratok jelenlegi rendje maradandóan bizonyítja azt a gondos sze-
retetet és hozzáértést, mellyel a tulajdonos családja múltjának emlékeit kezelte, hogy azokat most a történetkutatás útján közkinccsé tegye. Anyagának zárt egysége e hét csomót kitevő iratanyagot a székely családi levéltárak prototípusává avatja. Területileg szűk körben, néhány rokon családra és ezek lakóhelyére nyerhetők innen adatok. De ép-
pen az anyagnak ez a zártsága hozza magával, hogy segítségével mélyen bevilágíthatunk a szűkös gazdasági lehetőségeivel viaskodó székelység múltjának hétköznapijaiba. Szinte kizárólag csak Uzon, Sepsiszentiván, Kökös, Ilyefalva, Dálnok, Laborfalva község és a Kispál, Czirjék, Mihálcz, uzoni Pünkösti, Könczei, kökösi Simon és Veres, szotyori Nagy, Zajzon és Györbíró familia tagjai szerepelnek e levelekben. A levéltár legrégibb eredeti darabja 1577-ben kelt. Értékes XVI—XVII. századi anyagához csatlakoznak a levéltár törzsét alkotó újabb kori iratok. Az anyag jelenlegi rendje tökéletesen kielégítheti a kutatók minden igényét.

Családtörténeti anyagunk rendkívüli értékű gyarapodását jelenti Kelemen Lajos főigazgató úr genealógiai gyűjteményének letétbe helyezése. E gyűjtemény 823, túlnyo-
móan erdélyi magyar családra tartalmaz leszármazási adatokat, és méltóan csatlakozik Kemény József, Mike Sándor és Sarkantus Gyulay Richárd genealógiáihoz, sőt bizonyos vonatkozásokban felül is múlja ezeket. Kelemen Lajos gyűjtése ugyanis évtizedek szakszerű levéltári kutatásainak terméke, nem pedig időtöltésből, nemes kedvtelésből keletkezett. Közismert az a felülmúlhatatlan anyagismeret, amellyel egykori főigazgatónk az erdélyi családtörténet területén rendelkezik. Ennek az ismeretömegnek az eszenciáját kapja a kutató e gyűjteményben, mely nélkülözhetetlen tájékoztatás családtörténeti anyagunkhoz. Letétbe helyezése által Levéltárunk legalább részben időtlenítheti azt az értékes szolgálatot, melyet Kelemen Lajos útbaigazításai hosszú idő óta annyi kutatónak és erdélyi családnak jelentettek.

Meg kell említenünk, hogy galgói Rácz Viktor (Budapest) genealógiai gyűjtését, mely saját családján kívül főként a somogyi Tordai famíliára tartalmaz adatokat, szintén fel-
ajánlotta letétül, de ez az anyag a háborús események következtében már nem jutott el hozzánk.

Hasonlóan gazdag gyarapodásról adhatunk számot személyi levéltáraink esetében is. Tavaly megindított akciónk eddigi eredményei azt mutatják, hogy vállalkozásunk valóban hiányt pótol és jelentőségét társadalmunk felmérte. Ha a körülmények munkánk folytatását megengedik egész Erdély viszonylatában is, ezen a téren még igen nagy és becses gyarapodásra számíthatunk. Így idővel talán sikerül elejét venni, hogy az erdélyi magyarság életében fontosabb szerepet vivő személyek iratanyaga szétkallódjék.

Személyi letéteink sorában első helyen kell megemlékeznünk Reményik Sándor írói hagyatékáról, melyet dr. Imre Kálmánná úrasszony bízott őrizetünkre. A két kisebb ládányi anyagot már a város ostroma idején szállítottuk egyenesen az óvóhelyünkre. Tartalmuk felől tehát most még nem adhatunk részletesebb tájékoztatást. A költő kéz-
iratain kívül azonban levelezése (vagy annak egy része) is a ládáknak van. Úgy gon-

doljuk, hogy e ládák megmentésével felbecsülhetetlen értékű anyagot óvtunk meg a biztos pusztulástól a jövő irodalomtörténete számára.

Hasonlóan irodalomtörténeti jelentőségű Kovács Dezső írói hagyatéka, melyet leányai: dr. Kovács Margit, Miklós Viktorné és gr. Teleki Artúrné helyeztek letétbe. Ezeken az iratokon keresztül nem csupán a meleg, derűs lelkű író egyénisége ismerhető meg közelebbről, hanem korának erdélyi irodalmi életébe is betekintés nyerhető. Főként az Erdélyi Irodalmi Társaság iratanyaga egészíthető ki jól innen. E letét egy ládát tölt meg.

Gr. Bánffy Miklós több ízben beadott kisebb letétei részint irodalmi, részint politikai működésével kapcsolatosak. Jelentőségük Bonchida pusztulásával különösen megnőtt.

Egészen más jellegű Ugron István levelezése, melyet korábban kinyilvánított akarátának megfelelően családi levéltára kiegészítéséül elmenekülése után feldúlt lakásából szedtünk össze. Tulajdonosuk élményekben gazdag, változatos életének emlékei a volt monarchia külképviseleteinek munkájáról tájékoztatnak valóságosan. Érdeklődésre tarthatnak számot Ugron István varsói és szentpétervári szolgálatának emlékei. Ezeken kívül a két háború közötti magyar kisebbségi politika megszervezésével és a református egyház helyzetével, törekvéseivel kapcsolatban nyerhetők innen értékes adatok.

Vita Sándor letéte a fiatalabb nemzedék irodalmi és politikai mozgalmába enged betekintést. Karl Kurt Klein professzor megcsonkult személyi levéltára a harmincas évek száz tudományos életének és a Harmadik Német Birodalom kelet- és közép-európai politikai szándékainak megismeréséhez így is elsőrangú forrása.

Domokos Pál Péternek a moldvai magyarságra és a szászokra vonatkozó tudományos jegyzeteinek is védelmet biztosítottunk. Hasonlóképpen ideiglenes letétként óvóhelyünkön vészelte át a legnehezebb időszakot Jancsó Elemérnek Aranka Györgyre és a Nyelvmívelő Társaságra vonatkozó anyaggyűjtése.

Néhai Koncz József, a szorgalmas marosvásárhelyi történetkutató és gyűjtő levelezése vásárlás útján került őrizetünkbe. A századvégi erdélyi történeti kutatások, törekvések felől nyerhetők innen értékes felvilágosítások. Koncz József egyik jellegzetes képviselője volt annak a szerény, az ügyért magáért lelkesedő, lelkiismeretes tudóstípusnak, melyből a századforduló tájára annyira kikopott történetírásunk. Gergely Sámuel, Koncz József, Barabás Samu munkássága alkotja az átmenetet Nagyajtai Kovács István, Mike Sándor, Kőváry László autodidakta nemzedékétől a ridegebb, de szakszerűbb újabb kutatóiskolákhoz. Éppen ezért öröndetes, hogy Koncz iratgyűjteményének megszerzése (1941) után most 1641 darabot számláló levelezését is megóvhattuk a szétszóródástól. Így most már Levéltárunkban meglehetősen teljes tudományos hagyaték őrzi Koncz József működésének emlékét. Ez az anyag az erdélyi tudománytörténet értékes forrása.

Gyallay Pap Domokos letéte saját irodalmi levelezésének egy részét tartalmazza. Az a fontos munka, melyet Gyallay Pap a Magyar Nép szerkesztőjeként a falusi magyar nép művelésével végzett, csonkasága ellenére is becses forrássá avatja e letétet.

Egyesületi levéltáraink osztálya ebben az évben is terjedelmes állagokkal gyarapodott. Ezek között különös megnyugvással és örömmel emlékezhetünk meg az Erdélyi Múzeum-Egyesület központi és szakosztályi irattárainak letétbe helyezéséről. Ezzel megvalósult az Egyesületünk iratanyagának megőrzésére Levéltárunk által javasolt tervzet. A szakosztályok által beadott, rendkívül hiányos iratanyag mindennél jobban igazolja e szabályozás szükséges voltát. A Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály 1920-tól, az Orvostudományi Szakosztály 1929-től kezdődően szolgáltatott be iratokat. A Természettudományi és Matematikai Szakosztály működésének, néhány 1930 utáni iraton kívül, semmiféle emléke sem került el az enyészetet. A Bölcsészet-, Nyelv- és Történet-

tudományi Szakosztálynak, valamint folyóiratának, az Erdélyi Múzeumnak az iratai alakulásától kezdve megmaradtak. Sőt az elődjének tekinthető Történelmi Szakosztály 1861-gyel kezdődő jegyzőkönyvei is előkerültek. Mindez annak köszönhető, hogy ez utóbbi Szakosztálynak az iratai már az első világháború előtt Levéltárunk őrizetébe jutottak. E Szakosztály anyagával együtt helyeztük el a Magyar Történelmi Társulat egykori kolozsvári bizottságának jegyzőkönyveit is. A szakosztályok iratanyagára vetett egyetlen pillantás bárkit meggyőzhet arról, hogy Egyesületünk tudományos működésének bizonyosságait önmaga pusztítja el, ha az iratok levéltári beszolgáltatására vonatkozó rendelkezésnek a jövőben nem szerez érvényt.

A Múzeum-Egyesület központi irattárának 1923 előtti, nálunk őrzött részét már tavaly rendeztük. Ehhez csatlakozott most az 1939. évig terjedő iratanyag, melyet az Elnökség ez év nyarán adott át. Ennek rendezésével is elkészültünk. Tehát ma már Egyesületünk egész levéltára könnyen kezelhető.

Új célkitűzéseink megvalósítása felé jelentős lépés a volt Romániai Magyar Nép-közösség irattárának őrizetünkbe adása. E letétért gr. Bánffy Miklós alelnök úrnak tartozunk köszönettel. Ezzel sikerült elérnünk, hogy az 1918 utáni megszűnt magyar politikai szervezetek (Népszövetség, Magyar Párt, Népközösség) iratanyaga gazdátlanságában szét ne szóródjék. Kívánatos volna, hogy most, amikor az erdélyi magyarság élete új keretek közé ágyazódik be, a volt Erdélyi Párt irattára is őrizetünkbe kerüljön. A Nép-közösség letétbe helyezett iratai egy szekrényt töltenek meg. Ehhez járul még a kolozsvári helyi szervezet iratanyaga, melyet Puskás Lajos tanár úr adott át.

A kolozsvári Tízesszervezet irattárát szintén Puskás Lajos úr, e feloszlott szervezet vezetője helyezte letétbe. Ennek a városunk lakosai kezdeményezéséből kinőtt szervezetnek az írásos emlékei bizonyára értékes forrásai lesznek a Kolozsvár társadalmával foglalkozó későbbi stúdiumoknak. Ez a letét is új szint képvisel társadalmi szervezeteink iratörökségének sorában.

Inkább csak kuriózumjellegű a kolozsvári szabadkőműves-páholy erősen selejtezett iratanyagának Levéltárunkba menekített kicsi töredéke.

Egészen kis terjedelmű a Hitel folyóirat szerkesztőségének levéltára. Letétbe helyezése mégis új gyűjtőkör nyitását jelzi. Bírjuk a szerkesztők ígését, hogy a folyóirat 1940 előtti emlékeit személyi levelezésükből összegyűjtik és csatolni fogják a letéthez. Ezzel válna teljessé az a forrásanyag, mely kellően érzékeltetné a későbbi kutatás számára azt a fontos és előkelő szerepet, amelyet ez a kitűnő folyóirat a közelmúlt erdélyi magyar szellemi életében játszott. Reméljük, hogy a Hitel letéte az első lépést jelenti a többi fontos magyar folyóirat (Erdélyi Helikon, Erdélyi Iskola stb.) és lap (Ellenzék, Keleti Újság, Magyar Nép stb.), irodalmi és művészeti szervezet (Barabás Miklós Céh, Kemény Zsigmond Társaság, Szépműves Céh stb.) írásos emlékeinek intézményes biztosítása felé. Ezt engedi remélnünk a Pásztortűz folyóirat kis letéte is, mely a szerkesztőség 1940—1944. évi iratait tartalmazza. Ezt a letétet a Minerva rt. igazgatóságának köszönhetjük. Amint tavaly, úgy most is lépéseket tettünk, hogy a Pásztortűz korábbi időszakára vonatkozóan az egykori szerkesztők személyes levelezéséből szerezzünk kiegészítést.

Gazdasági levéltáraink gyarapodása volt az idén a legkisebb. A kolozsvári mészárosceh 1939-ben beadott, de az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményeinek rendezetlen helyzete következtében a Kelemen Lajos által kezelt Unitárius Egyházközség levéltárába beszállított két láda leveléből egyelőre csak az egyik láda érkezett be hozzánk. Az eddig átvett rész legrégebb darabjai a XVI. század közepéről valók, a zöm azonban a XVIII—XIX. században kelt.

Az elmúlt esztendő sorozatos megrázkódtatásai nem kedveztek a céhlevelek 1943-ban elkezdett gyűjtésének. A jövő év feladatául maradt újabb akció kezdeményezése. Ezzel párhuzamosan folytatnunk kell az üzemi iratanyag védelmére tett lépéseinket. A Minerva rt. kedvező válasza felhívásunkra azt sejteti, hogy kezdeményezésünk, a körülmények megváltozásával, ebben az irányban sem marad eredménytelen. Reméljük, hogy az erdélyi gyáriparra és a munkásság életére vonatkozó forrásanyagból is sikerülni fog a leglényegesebbet átmenteni az utókorra.

A legutóbbi események Levéltárunk és az egész erdélyi magyar levéltárügy jövődjé szempontjából döntő kérdéscsoportként vetették fel az egyházi levéltárvédelem problémáit. A háborús pusztításoktól ugyanis egyházi levéltáraink is jelentősen szenvedtek. S ezek a veszteségek előreláthatólag még növekedni fognak. Egyházaink ugyanis — sajnos — nincsenek és sokáig nem is lesznek abban a helyzetben, hogy a folyó ügyintézésükben már nem szükséges, szétdúlt irataikat összeszedjék, újrendezzék és szakszerű védelemben részesítsék. Így aztán a gondviseletlenség folytán a pusztításokból megmenekült töredékek fokozatos szétkallódásával is számolnunk kell. Jól tudjuk, hogy ennek oka nem az, hogy az illetékesek nem lennének tisztában az iratok megőrzésének fontosságával. Egyházaink azonban nem rendelkeznek iratvédelmük megnyugtató rendezéséhez, az anyagiakon kívül, a nélkülözhetetlen személyi feltételekkel. Valóban nem is kívánható, hogy az azonnali orvoslást követelő problémákkal viaskodó egyházaink egymaguk oldják meg ezeket a túlélés szempontjából másodrendűeknek tekinthető kérdéseket. A református, római katolikus, unitárius és evangélikus egyház levéltárügye azonban annyira lényeges része levéltárvédelmünknek, hogy rendezéséhez Levéltárunknak, mint az erdélyi magyar forrásanyag felelősének, szaktanácsokkal és tényleges tettekkel is hozzá kell járulnia.

Két évvel ezelőtt konkrét javaslatokat tettünk egyházi levéltárvédelmünk megszervezésére. Világos, hogy ami az akkori kedvezőbb lehetőségek között is csak jámbor óhaj maradt, azt egyházaink mostani helyzetükben tényleg nem vállalhatják. Ennek a szomorú ténynek a megállapítása azonban nem jelentheti, hogy tétlenül, bénultan nézzük múltunk eme pótolhatatlan és eddig kiaknázatlan forrásanyagának pusztulását. Levéltárunknak tehát fel kell kínálnia a segítséget egyházaink számára. Bizonyosra vehető ugyanis, hogy a két érdekelt fél: egyházaink és a tudományosság képviselő Levéltárunk külön-külön elégtelen eszközeinek összefogásával e fontos kérdés még ma is megoldható. Meggyőződésünk, hogy e kérdés rendezéséhez mindkét félnek fontos érdekei fűződnek. Ezek kölcsönös felismerése esetén a végrehajtás módozataiban való megállapodás sem ütköznék nehézségbe.

Az utóbbi hónapok eseményei ugyanis nem csupán a rendezés halaszthatatlanságát bizonyították, hanem egyben a megoldás útját is megmutatták. Amikor az oroszok a Kolozsvári Református Kollégium levéltárát ismételten újra és újra feldúlták, az illetékesek belátták, hogy anyaguk csak úgy menthető meg, ha azt Levéltárunk védelmére bízzák. Mi vállalkoztunk is erre. Az egész szobát megtöltő, teljesen szétszórt iratanyagot összeszedtük, biztos helyre szállítottuk, s most már újrendezésével foglalkozunk. A Kollégiumból behozott, ömlesztett anyag három főcsoportra oszlik: 1) a Kollégium levéltára; 2) a Kollégium levéltári gyűjteményei; 3) az erdélyi református Püspöki Hivatal 1850—1915 közötti iratainak egy része.

A Kollégium levéltára a XVII. századra nyúlik vissza, és a múlt század hetvenes éveigi terjed. Belőle e fontos tanintézetünk belső életéről, anyagi kérdéseiről egyaránt

tájékozódhatunk. A Kollégium falain belül folyó oktatói és tudományos munka, a színes diákélet és a nagy hírű tipográfia működése elevenedik meg ebből az iratanyagból.

A Kollégium levéltári gyűjteménye kéziratokból és néhány kisebb terjedelmű családi letétekből áll. Ezek közül kiemelkednek a br. Wesselényi család idekerült és a XV. századig visszanyúló levelei, valamint a br. Bánffy László guberniumi referátumainak fogalmazványait tartalmazó kötetek, továbbá egy gazdag gyűjtemény nyomtatott rendeletekből, végül nagy számban megőrzött halotti búcsúztató beszédek és szomorújelentések.

A Kollégium anyagával teljesen összekeveredett egyházkerületi iratok a püspöki levéltárnak még az első világháborút követő feldúlása óta hányódtak gondozás nélkül a Magyar utcai templom tornyában, majd a Kollégium könyvtárában. A püspöki irattár 1849 előtti anyaga vagy megsemmisült Nagyenyeden a forradalom alatt, vagy pedig még lap-pang valahol. Nyomára eddig — sajnos — nem akadhattunk.

A Kollégium iratainak rendezése során igyekszünk ennek az igazán jobb sorsra érdemes anyagnak a régi rendjét visszaállítani. Úgy gondoljuk, hogy az erdélyi református egyház levéltárvédelmének elvi kérdéseiben könnyebb lesz megegyeznünk az illetékesekkel, miután az általunk javasolt megoldás eredményessége a gyakorlatban már beigazolódott. És ebben az esetben a háborús károk a pusztulás mellett a korszerű levéltárvédelem építő munkájának lennének az elindítói. Ezt elősegítendő Levéltárunk gyakorlati megoldásokat tartalmazó átfogó tervezetet készül benyújtani az illetékes református egyházi hatóságokhoz.

Régóta érezhető hiányon kívántunk segíteni azzal, hogy a családi levéltárakban és az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti Tárában lévő arcképekből történeti arcképgyűjteményt alakítottunk. A művészi érték hiányában múzeumi megőrzésre különben nem számítható régi arcképek gyűjtése nem csupán a családtörténet számára hoz újszerű forrásanyagot, hanem egyben elősegíti a történeti kép kutatás (ikonográfia) új stúdiumának meghonosodását Erdélyben. A Múzeum Történeti Tára és a Levéltár megegyezett abban, hogy a különösebb művészi értéket nem képviselő arcképek gyűjtése ezután a Levéltár feladatai közé tartozik és a Történeti Tár korábbi ilyen szerzeményeit átadja a Levéltárnak további megőrzésre.

Ikonográfiai gyűjteményünk, a családi letétek hatalmas fényképanyagát nem számítva, máris 108 darab festménnyel rendelkezik. Ezek megfelelő tárolása mostani raktárainkban nem biztosítható. Tetszetős elhelyezésük csak akkor remélhető, ha Levéltárunk végleges és önálló otthonhoz jut. Meggyőződésünk, hogy ikonográfiai gyűjteményünk mostani szerény alakjában is lehetőséget nyújt olyan történeti forrásanyag megmentésére, mely eddig a Múzeum gyűjtési körén kívül esett. Úgy képzeljük, hogy a vidéken lévő régi arcképeket levéltári kiszállásaink alkalmával számba vesszük, lefényképezzük, és ha szükséges, Levéltárunkban vagy más közgyűjteményben biztonságba helyezzük. A jelen idők nagyon súlyos kérdése a vidéki kastélyokban, udvarházakban veszélybe került, sokszor a XVII. századig visszanyúló ősgalériák megmentése a teljes pusztulástól.

Az egész erdélyi történetkutatás szempontjából döntő fontosságúnak érezzük a Magyar Országos Levéltárban őrzött erdélyi középkori oklevelek lefényképezésére Levéltárunknak az Erdélyi Tudományos Intézettel karöltve végrehajtott vállalkozását. Ennek során sikerült Leica-nagyításokat kapnunk a Budapesten őrzött kolozsmonostori és gyulafehérvári hiteleshelyi levéltár középkori anyagáról. Összesen 7340 oklevél fényképe érkezett be azelőtt, hogy a háborús események megszakították az összeköttetéseket. Ekkor azonban már csak a kolozsmonostori protokollumok lefényképezése volt hátra. Az, hogy a háborús körülmények ellenére mégis eddig jutott ez a vállalkozás, az Erdélyi Tudományos Intézet

hozzájárulásán kívül, az Elnökség által erre a célra Levéltárunk részére kiutalt rendkívüli segélynek köszönhető.

E fényképanyag megszerzésének jelentőségét azon mérhetjük le, hogy ezáltal az erdélyi magyar települési területre vonatkozó középkori oklevélszövegeknek 80—90%-a vált Levéltárunkban hozzáférhetővé Budapestre utazás nélkül. Ez biztosítja a mai körülmények között is a Diplomatarium Transsylvanicum munkálatainak zavartalan folytatását. Meggyőződésünk, hogy középkori okleveleinknek fényképen vagy másolatban való összegyűjtése akkor is termékenyítő hatású lesz középkorkutatásunkra, ha az anyag közzététele egyelőre nem lenne megvalósítható. Medievistáink ugyanis Levéltárunkban olyan viszonylagosan teljes forrásanyagot találhatnak most már, melyre támaszkodva sikeresen vállalkozhatnak bármilyen erdélyi téma tanulmányozására, a legsürgősebb alap kutatások elvégzésére. Bizonyosra vehető, hogy Leica-gyűjteményünk hatása nem marad el sem az egyetemen folyó utánpótlás-nevelésre, sem pedig a Diplomatarium Transsylvanicum sorsának további alakulására. Egyesületünk a pesti anyag lefényképeztetése érdekében hozott komoly áldozatával döntően beleszólt az erdélyi történeti kutatások helyes útra terelésébe.

A Magyar Országos Levéltáron kívül vidéken is tovább folytattuk a középkori oklevelek fényképezését. Ebben az esztendőben dr. Jakó Zsigmond Leica-filmre felvette Dés város, Beszterce-Naszód vármegye, a kolozsmonostori konvent Erdélyben hagyott levéltárának összes középkori oklevelét, a Nagyvárad Múzeum Zsigmond-kori okleveleit. Ezek az akciók összesen újabb 2250 felvétellel gyarapították gyűjteményünket. Az Erdélyi Tudományos Intézet a nürnbergi Hunyadi-levéltár erdélyi darabjairól készített kb 1000 felvétel filmjét és a Borsa-völgyben lefényképezett anyakönyvek nagyításait ajándékozta filmtárunknak. E tavaly megszervezett fényképgyűjteményünk állaga, az idei gyarapodással együtt, meghaladja a 15 000 darabot. Ha az anyag különleges forrásértékétől el is tekintünk, pusztán a felvételek száma is meggyőzhet az iratfényképezés új módjának jelentőségéről a kutatás és a levéltárvédelem szolgálatában.

Korábbi letételeik kiegészítésével és kisebb adományokkal ebben az évben következő pártolóink gyarapították Levéltárunkat: Bornemissza Adél bárónő (Kolozsvár) öt láda anyaggal növelte családjának levéltárát. Letéte nagyobb részben szülei, kisebb részben pedig az ő saját iratait tartalmazza. — Marsinai Pap Lajos (Kolozsvár) családjának 1689-ben kelt bojárlevelével növelte letétét. — Özv. Tatrossy Móricné (Alőr) az Újfalvi-levéltárhoz küldött be kiegészítéseket. — Az Erdélyrészi Méhész Egyesület 1881—1894. évi jegyzőkönyvét, 1927—1937. évi iktatókönyvét és 1942—1943. évi ügyiratait, a Kolozsvári Gazdasági Egyesület pedig 1909—1931. évi jegyzőkönyveit és 1941—1943. évi iratait csatolta őrizetünkben lévő levéltárhoz. — Róth Jenőné Berde Mária (Kolozsvár) Gáspár János becses levelezését és a Helikon-kör íróinak kéziratait ajándékozta Levéltárunknak. — Herepei János (Sepsiszentgyörgy) Bánffyhunyadra vonatkozó XVIII—XIX. századi leveleket küldött be. — Kelemen Lajos br. Bánffy Jánosné naplóját, Nemes Ödön írásismereti kéziratát, Kelemen Benjámint levelezésének egy részét és a Hatfaludi-levéltár Erdélyben maradt töredékét bízta őrizetünkre. — Csiszár Lajos (Marosvásárhely) önéletírását helyezte el zárt letétként.

Ideiglenes letétként őrizzük az Egyetem 1943/44. évi kiadatlan rektori jelentését, Fekete László, a Fotofilm tulajdonosa művészettörténeti fényképgyűjteményét, Kazimiera Ulakovicz lengyel—magyar fordításait, dr. Áfra Tamás (Kolozsvár) és Nagy Györgyné (Kolozsvár) családi iratait, Deák Farkas iratgyűjteményének Sipos Lajos (Marosvásárhely) tulajdonában lévő részét.

Egyes iratokat adományoztak: Filep Anna (Kolozsvár), Jászai László (Kolozsvár), Kelemen Lajos (Kolozsvár), ifj. Markos András (Kolozsvár), Molnár Dénes (Marosludas), Szabó T. Attila (Kolozsvár).

Címeres- és rangemelőlével-gyűjteményünk színei Affra Máté deák (1583), Bischotka család (1654), váradi Borsos Péter (1572), Vaska Lőrinc (1628) armálisának, Demjén Boldizsár (1614) lófőlevelének, Popa Ona (1689) és Szevesztrényi János (1664) boérlevelének eredetijével gyarapodott.

Kézírókönyvtárunk katalogizálását és végleges felállítását anyagának óvóhelyre szállítása nagyon visszavetette, örvendetes gyarapodását azonban a rendkívüli események sem tudták megakadályozni. Egész évi gyarapodásunk 925 kötet. Ebből 145 vásárlás, csere és ajándék, a többi pedig a Múzeumi Könyvtár duplumaiból került ki. Különösen becses az 532 kötet folyóirat, mely a régebbi szakirodalmat majdnem teljesen felöleli. Vásárlásra 1292 pengőt és 50 fillért fordítottunk. A könyvkötő anyagok silánysága és a munkabérek irreális drágulása miatt csak a halaszthatatlanul szükséges köteteket végeztettük el. 32 művet köttettünk 322 pengő értékben. Kézírókönyvtárunk rendszerének tervét kidolgoztuk, a Könyvtár és a Levéltár közötti megállapodást majdnem teljesen végrehajtottuk. A Múzeumi Könyvtártól átveendő könyvek és folyóiratok kiválasztása befejezettek tekinthető. Ebben az évben is, a megnehezült körülmények ellenére, a korábbihoz hasonló mértékben élveztük a Könyvtár igazgatóságának szíves segítségét. Herepey Árpád, majd pedig Monoki István igazgató urak megértése nélkül e mindkét gyűjteményt érintő munka nem haladhatott volna ennyire előre. Monoki igazgató úr kézírókönyvtárunk katalogizálására, amikor csak mód nyílt erre, könyvtári munkaerőt is rendelkezésünkre bocsátott. Ha lesz módunk kézírókönyvtárunk kifejlesztésére, akkor ezt a magyar, román és szász Erdély-kutatás termékeinek összegyűjtésével az erdélyi történetírásnak nélkülözhetetlen műhelyévé fejlesztjük. Egy ilyen szakkönyvtár kialakítása, a Levéltár munkáján, anyagának használatán kívül, nagymértékben előmozdítaná történetírásunk annyira kívánatos elmélyülését. Lehetővé tenné ugyanis, hogy kutatóink minden kérdésben a teljes szakirodalom és az Erdély határain túlra nyúló összefüggések tökéletes ismeretében fogalmazhassák meg mondanivalójukat.

Az iratanyagukat letétbe helyező tulajdonosokkal és a magyar történettudománnyal szembeni régi adósságunk törlesztését kezdtük meg állagaink anyagának ismertetésével. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára címmel sorozatot indítottunk, melynek első füzeteként a torockószentgyörgyi Thorotzkay család őrizetünkben lévő levéltárának ismertetése meg is jelent. Az ismertetés dr. Valentiny Antal és dr. Jakó Zsigmond közös munkája. A szakkörök részéről megnyilvánult általános elismerés azt bizonyítja, hogy az új mód, ahogyan állagainkat bemutatni kívánjuk, valóban jól megfelel a célnak. Két és fél ív terjedelmű, a XIV. század előtti eredeti okleveleket hasonmásban, az anyag területi vonatkozását térképvázlaton szemléltető kiadványunkat minden levéltár-tulajdonosunknak díjtalanul megküldöttük. Bár e sorozat folytatására jó ideig aligha lesz anyagi lehetőség és politikai légkör, a további ismertetéseket előkészítő munkálatokat folytatni óhajtjuk, bízva abban, hogy később nyílik Levéltárunknak lehetősége az elkészült ismertetések közzétételére.

Az erdélyi történelmi forráskiadás tervszerű művelésére elhatároztuk a gr. Mikó Imre által 1855-ben elindított Erdélyi Történelmi Adatok című kiadvány folytatását. A negyedik kötetével 1862-ben elakadt sorozatot természetesen a mai követelményeknek megfelelő módon és tartalommal szándékoztunk felújítani az utóbbi években. Nem ötletszerű adatközléseket akartunk, hanem előre átgondolt terv szerint kívántunk anyagot

feltárni az erdélyi történet egyes elhanyagolt témaköreire. Azt reméltük ugyanis, hogy így ráterelhetjük a figyelmet e hiányokra, és elősegíthetjük azok pótlását. Az őszi események közvetlenül a megvalósulás küszöbén szegték útját tervünknek. Mivel azonban a kiadványt szükségessé tévő okok változatlanul fennállnak, tervünk megvalósítását mostani szerény eszközeinkkel is elkezdjük. Az Erdélyi Múzeum folyóirat Adattár rovata ugyanis módot nyújt arra, hogy egészen szűk keretek között ugyan, de mégis folytassuk Mikó Imre kezdeményezését. Folyóiratunk évente kb. négy ívet fordíthat adatközlésre. Ezt a nyomdai teret a jövőben elsősorban Levéltárunk anyagának kiadására használjuk fel. Az egy évfolyamban megjelenő közlések különnyomatai fogják alkotni az Erdélyi Történelmi Adatok köteteinek egyes füzeteit. Négy-öt évfolyam anyaga adná ki az Adatok egy újabb kötetét. Az egyes füzetek tartalmilag egységesek lesznek, s a köteteken belül a füzetek között is igyekszünk az összetartozást biztosítani. Bármily kezdetleges legyen is ez a közlési mód, mégis meg kell ragadnunk a felkínált lehetőséget mint egyetlen arra, hogy az előző nemzedékek által Levéltárunkban felhalmozott gazdag információs anyag végre áramolhassék a kutatás vérkeringésébe.

Ebben az esztendőben is minden lehető elköveztünk az erdélyi tárgyú kutatások előmozdítására. Mályusz Elemér professzornak a Zsigmond-kori oklevéltár részére Budapestre kikölcsönöztük Leica-gyűjteményünk e korszakbeli anyagát. Dr. Bélay Vilmosnak Csík megye történetére vonatkozó kutatásai útjából elhárítottuk a helyi akadályokat. Beszterce-Naszód megye levéltárának segítettünk a Berger-féle regeszták korszerű, új kiadása előkészítésében. Mándi Máriának Doboka megye középkori településtörténetére vonatkozó munkáját támogattuk. A Magyar Országos Levéltárból és a Székely Nemzeti Múzeumból ez évben is több esetben kölcsönöztünk kutatóink részére iratokat.

Kutatószobánk forgalma ebben az évben sem maradt volna el a múlt esztendei mögött, ha anyagunk óvóhelyre szállítása lehetetlenné nem tette volna a kutatást. Június 20-tól kezdve a nagyközönség részére teljesen szüneteltetni voltunk kénytelenek a kutatást. Csak így tudtuk biztosítani igen fontos tudományos munkát végző néhány kutató zavartalan kiszolgálását. A tavalyi 2135 látogatóval szemben idén 965 kutatónk volt. Tehát még mindig több, mint 1941-ben.

Végigtekintve az elmúlt esztendőn, megállapíthatjuk, hogy a rendkívüli háborús és politikai események eddig nem befolyásolták lényegesen a három éve folyó átrendezés munkáját, de teljesen a jövődő alakulásától függ, hogy Levéltárunk folytatja-e az erdélyi tudomány számára valóban pótolhatatlan és szépen bontakozó munkáját.

Kolozsvárott, 1944. december 31-én

Jakó Zsigmond

2.

Pro Memoria

az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában szükséges átrendezésekről

Ismeretes, hogy a tavalyi és ideai munkánk jelentős részét Levéltárunknak a háborús veszélyek elől biztos helyre való szállítása tette ki. E munkálatok során az egyes levéltártestek régi sorrendjét, az óvóhelyek által nyújtott lehetőségek szerint, több esetben kényszerültünk megváltoztatni. Ezt a hosszú, sok pénzt és fáradságot igénylő munkát szeretnék az alábbi javaslatok Levéltárunk számára a jövőre nézve gyümölcsöztetni.

Levéltárunk utóbbi örvendetes gyarapodása folytán máris jelentkeznek olyan problémák, amelyek csupán bizonyos átrendezésekkel oldhatók meg. A távolabbi fejlődés

várható iránya pedig máris előrevetíti az általános átrendezés szükségét. Levéltárunknak ugyanis előbb-utóbb vállalnia kell az erdélyi magyarság teljes levéltári forrásanyaga feletti gondozás, felügyelet nehéz kötelezettségét. Erre az eddigi munkakörünkhöz mérten óriási feladatra azonban idejében fel kell készülnünk. Minthogy Levéltárunk mostani keretei máris szűkek, legelső teendőnk bővebb, áttekinthetőbb és logikusabb rendszer kialakítása — általános átcsoportosítással. Ez az átrendezés pedig sohasem történhet meg kevesebb áldozat árán, mint most, amikor raktáraink üresek és az óvóhelyről visszahozott levél-tártestek minden különmunka nélkül egyenesen a kijelölt új helyükre kerülhetnek.

Talán különösnek látszik a teljes bizonytalanság napjaiban egy olyan feladat érdekében, mely nyugodtabb világban is esetleg évtizedek alatt valósulhatott volna meg, ekkora változtatásokat javasolni. Nézetem szerint azonban távolabbi tudományos célkitűzéseinknél sohasem ismerhetjük el döntőnek a jelent, legyen az bár mégoly kevéssé is kecsegtető. Sőt éppen a kialakulatlan jelen sürgeti leginkább, hogy igyekezzünk tisztába jönni feladatainkkal, legalább önmagunk számára pontosan jelöljük ki céljainkat, állapítsuk meg az azokhoz vezető utakat, módokat. Megfogyatkozott lehetőségeink között ugyanis csak úgy érhetünk el eredményeket, ha minden erőnket legjobban felhasználva, legkisebb tevékenységünkkel is átgondolt, nagy tervet munkálunk. A mindenkori jelen ugyanis legfeljebb csak bizonyos részletek megvalósítását akadályozhatja, késleltetheti. De ezt is csak ideig-óráig — ha munkánk egy nagyobb célkitűzés keretébe illeszkezik bele. Bizonyos részletek ugyanis mindig megvalósíthatók, s minden kicsivel tulajdonképpen az egészhez, a végső célhoz jutunk közelebb. Lehet, hogy egy nemzedéknek nem adatik meg a kitűzött célok elérése, de ha munkájukban biztosítható a folytonosság, akkor az utána következő, vagy ha az sem, hát a harmadik vagy tizedik megvalósíthatja azt. Nagy tudományos feladatok megoldásához úgyis generációk egymásba fonódó munkája szükséges. S újabb erdélyi magyar történetírásunk — véleményem szerint — éppen ennek az egymásra építésnek a hiányát sínyli leginkább. Nem álmok után futok, teljesen tisztában vagyok azokkal a realitásokkal, melyeket az Erdélyi Nemzeti Múzeum helyzetének tisztázatlansága és az a tény jelent, hogy Levéltárunknak csak két alkalmazottja van, és hogy véglegesnek tekinthető szállása sincsen. Álláspontom mégis ez: bármit rejtse is méhében a bizonytalan jövő, Levéltárunknak vállalkoznia kell azoknak a feladatoknak az ellátására, melyeket múltja és eddigi munkája alapján úgyis egyedül csak ő oldhat meg. Hogy Levéltárunkkal és egész Múzeumunkkal holnap mi lesz, az más lapra tartozik. A kérdés tehát, amelyre ma kell felelnünk, így hangzik: Levéltárunk hajlandó-e vállalni az erdélyi magyarság írásos forrásanyagának megmentését, megőrzését, feldolgozását, vagy sem. Feleletünk erre csakis igen lehet. Ismétlem, megtörténhet, hogy nem érünk célt. Többet azonban, mint amennyi mindenkori lehetőségünkből telik, senki sem kíván tőlünk — még az utókor sem. Ennyit azonban joggal kérhetnek számon Levéltárunktól. Lehet, hogy munkánk csupán meddő viaskodás lesz a meg nem értéssel, közönnyel, mégis, ha felismerjük, hogy mit kell tennünk, s igyekeztünk a rendelkezésre álló erőket e cél elérésére megszervezni, ha tőlünk telhetőleg biztosíthatjuk a folyamatosságot e munkában, akkor minden látszólagos eredménytelensége dacára sem lesz fáradságunk hiábavaló.

Ebbe a távolabbi célkitűzésbe kapcsolódik be igénytelen, de lényeges részletként az alábbi tervezet. Feladata csupán annyi, hogy a teendőket számba vegye és a sokszor évtizedekre elnyúló levéltári rendezések alapelveit írásban is rögzítve biztosítsa a később jövők munkájának szerves és egyöntetű kapcsolódását az előzményekhez. A tudományos folyamatosságot szeretné biztosítani, hogy ez mentesítse Levéltárunkat a különben előbb-

utóbb óhatatlanul felmerülő ötletszerűségek sok visszamaradást okozó káros következményétől.

Mielőtt Levéltárunkat a provenienciának megfelelő csoportokra tagolnók, a majd újból felállításra kerülő anyag tárolásánál a következő általános szempontokat véljük érvényesítendőnek:

1) Amint erre mód nyílik, tehát ha a Levéltár végleges szálláshoz jut, az eddigi tárolással szemben, a hely jobb kihasználása” céljából a raktárhelyiségek a szabályos mód szerint teljesen beállványozandók.

2) Mivel a jövőben a költséges, de nem a legpraktikusabb fémdobozok alkalmazására úgysem számíthatunk, át kell térnünk anyagunknak csatos hevederrel összefogott, két kemény papírlemez közötti tárolására. Kivételt képeznek ez alól a középkori oklevelek, függőpecsétetes iratok és mindazok a levéltári darabok, melyek különleges elhelyezést kívánnak (térképek, tervrajzok, tekercesek, nagyalakúak stb.). A később bekerülő és feltétlenül dobozos elhelyezést kívánó anyag helyszükségletéhez képest a már dobozolt levéltárak egyes erre alkalmas részei szintén fasciculálandók: A kötegek a mostani gyakorlattól eltérően ne gerincükkel, hanem lapjukkal álljanak kifelé, hogy a jelzet látszódjék rajtuk. Egy levéltártest, amint polcrendszerre áttérünk, tekintet nélkül arra, hogy anyaga fém-, papírdobozban vagy kötegben van, egyvégtében állítandó fel. Az egyes osztályok csoportjai között a következő évek gyarapodására elegendő hely hagyandó ki. A végleges felállítás megtörténte után az egyes csomók alosztályonként újrakezdődő sorszámmal látandók el. E számok a leltári egységek jelölői a levéltár helyrajzi útmutatójában.

Az egyes részek tárolási módjáról, ha ez egyáltalán szükségesnek látszik, az illető forráscsoportnál szólunk.

Levéltárunkat a következő osztályokra, fő- és alcsoportokra tagolva javasolom újból felállítani:

I. Törzsgyűjtemény

- 1) Kemény József gr. kéziratai és eredeti oklevélgyűjteménye
- 2) Kemény Sámuel gr. kéziratai és oklevélgyűjteménye
- 3) Mike Sándor kézirat- és oklevélgyűjteménye
- 4) Oklevelek Törzsgyűjteménye
 - a. Időrendbe szedett oklevelek
 - b. Kisebb levéltárak
 - c. Aranka-gyűjtemény
- 5) Oklevélmásolatok és -kivonatok
 - a. Kézirat másolatok
 - b. Vegyes provenienciájú másolatgyűjtemények (Gál László, Székely Sámuel stb. gyűjt.)
 - c. Fényképmásolatok
 - d. Leica-gyűjtemény
 - e. Nyomtatott rendeletek
- 6) Ün. kéziratári anyag
 - a. Országgyűlési iratok
 - b. Conscriptiók, inventáriumok
 - c. Könyv alakú pertestek
 - d. Vegyes tartalmú kéziratok
- 7) Családtörténeti gyűjtemény

- a. Mike Sándor genealógiai gyűjteménye
- b. Gyulay Richard genealógiai gyűjteménye
- c. Kelemen Lajos genealógiai gyűjteménye
- d. Családfa-gyűjtemény
- e. Rangemelő levelek
- f. Anyakönyvi adatgyűjtemény
- g. Szomorújelentések (kéziratban és nyomtatva)
- h. Halotti beszédek gyűjteménye
- i. Arcképgyűjtemény

II. Családi levéltárak

III. Egyesületi, közületi levéltárak

IV. Gazdasági levéltárak

V. Egyházi és iskolai levéltárak

Levéltárunk egyes osztályaiban, illetve azok bizonyos csoportjaiban a következő munkálatok várnak sürgős elintézésre:

I. Törzsgyűjtemény

1) Kemény József gr. kézirat- és oklevélgyűjteményének végleges lajstroma elkészítendő és az „Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára” sorozat egyik füzeteként nyomtatásban is közzéteendő. Az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak az alapítókkal szemben immáron száz év óta fennálló e tartozását elsősorban Kemény József gyűjteményeinek zömét őrző Levéltárunknak kell letörlesztenie.

E lajstrom három részből állana. Az első tartalmazná az oklevélgyűjtemény regesztáit. A középkori anyag regesztáihoz Szabó Károly kivonatai szolgálhatnának alapul. Azokról az 1542 előtti oklevelekről azonban, amelyek nyomtatásban nem jelentek meg, a Thorotzkay-levéltár publikált regesztáival azonos elvek szerint bővebb kivonatokat kell készíteni. Az újkori iratok regesztája a tudományos pontosság érdekeit szem előtt tartva csak a legényegesebb adatokat tartalmazná. Ezek a regeszták először külön cédulákra készüljenek. Ezek aztán az egész gyűjtemény feldolgozása után egy kötetbe írsanak le. Az iratok jelzete, a rövidebb idézés kedvéért, az időrendbe rakott darabok sorszáma. Átírás esetén a darab a legkorábbi átírt szöveg dátumának megfelelő helyre teendő! A regeszták sorszáma tehát nem lesz mindig azonos a levelek sorszámaival!

A regesztázandó iratmennyiség lehető csökkentése érdekében a Veress Endre által időrendbe szedett anyagból mindazokat, melyek egykor nem lehettek az „oklevélgyűjtemény” részei, ki kell emelni. Ilyennek látszik — már felületes szemlélésre is Kemény József gr. személyi iratanyaga, levelezése, valamint más családtagok missilisei, az alapító és családja birtokjogi iratai. Ezeknek ugyanis nem a Kemény tudományos működése folytán keletkezett, vegyes provenienciájú gyűjteményben van a helyük, hanem Kemény József személyi, illetőleg családi levéltárában. Ez a különválasztandó rész a családi levéltáraknál alább részletezendő mód szerint rendezendő és a lajstrom harmadik részében írandó le.

A jegyzék második része Kemény József ún. kézirateit tartalmazná. Ennek a fejezetnek a szakok szerint csoportosított gyűjtemény egyes kötetei tartalmát egészen az egyes forrásjegységeikig tagolva kell leírnia.

Az első és második fejezetben ismertetendő anyag darabjainál pontosan megjelölendő, hogy mostanáig mi, hol jelent meg belőle. A regeszták, illetve az ún. kéziratok egyes darabjai után elhelyezendő kritikai jegyzéknek tájékoztatnia kell az illető forrás felől a

szakirodalomban felmerült legfontosabb véleményekről. (Pl. az illető oklevél hamisítvány, Kemény másolatában a dátum hibás, a Kemény által másolt krónika hiányos, teljesebb variánsa itt és itt van stb. stb.) E sok fáradságot igénylő kritikai munka a jegyzék kinyomtatása előtt feltétlenül elvégzendő. Csak így oszlatható el ugyanis a néhány hamisítvány alapján a szakkörökben tapasztalható általános bizalmatlanság. A múlt századi Erdély legnagyobb forráskutatójának e rehabilitálása előtt ugyanis nem remélhető, hogy élete gazdag munkásságának eredményei, benne gyűjteményének kiaknázatlan forrástömege bekapcsolódhatnak a a kutatás vérkeringésébe.

E teljes jegyzékhez alapos név- és tárgy- (esetleg szak-) mutató szükséges.

2), 3) Gr. Kemény Sámuel és Mike Sándor gyűjteményéről teljesen hasonló elvek szerint készítendő jegyzék. Természetesen Kemény és Mike esetében is a teljes gyűjtemény együtt ismerttetendő, tekintet nélkül arra, hogy Veress Endre időrendbe rakta, vagy pedig ma is kötetekben, két-három helyen vannak tárolva. E jegyzékbe felveendő az ún. „Országgyűlési iratok” közé áttett darabok is. Ezek — ha külön kezelésüket az országgyűlési gyűjtemény teljessége feltétlenül nem kívánja — visszateendőik eredeti egységükbe. Ha azonban külön kezelésük valóban elkerülhetetlen, azt magában a tárolási egységben (csomóban) és a jegyzék megfelelő helyén jelölni kell.

4) a, b, c. Mindenekelőtt fontosnak látom annak meghatározását, hogy mi kerülhet az Oklevelek Törzsgyűjteményébe. Véleményem szerint ide kizárólag csak olyan egyes okiratok helyezendők, melyeknek levéltári rendjük nem volt, vagy szerves levéltári rendjükből kikerültek és oda visszahelyezésükre nincs mód. Ez a gyűjtemény tehát a kisebb ajándékokból és vételekből bekerülő olyan darabok elhelyezésére szolgál, melyek más gyűjteményekbe logikusan be nem illeszthetők.

Okleveleink Törzsgyűjteménye a kutatás modern szempontjainak megfelelően szintén csak az 1) alatt kifejezett regesztázási elvek szerint rendezhető. A Veress által kezdeményezett cédula-katalógus-rendszer könyvtári szemléletben fogant, és a történeti kutatás céljait — harmincéves gyakorlat szomorú bizonyosága szerint — kellőképpen nem szolgálja. Minthogy az utóbbi két évtized gyarapodásáról nem minden esetben készültek cédulák, e katalógus nem tájékoztat a gyűjtemény teljes anyagáról. Ez a hiány azonban csak a teljes iratanyagnak a cédulákkal darabról darabra történő összevetése útján küszöbölhető ki. Mivel e hatalmas munkával is csak egy korszerűtlen rendszert állítanánk vissza, helyesebbnek látszik ehelyett teljesen új utakra lépni. Különbözteteli ezt követeli az egyes levéltárrészeknél alkalmazandó elvek egysége is.

Véleményem szerint tehát a Törzsgyűjtemény is regesztázandó. Az új darabok addig nem helyezhetők el a gyűjteményben, amíg kivonatuk el nem készült. A regesztázás ténye az iraton a szerzeményi pecsét mellé írt R betűvel jelölendő. E cédulák az anyaggal teljesen azonos sorrendben állítandók fel. A regesztákban szereplő nevekről és tárgyakról kicsi utaló-cédulák készítenők a gyűjtemény indexe számára. Tekintet nélkül arra, hogy e hatalmas régi anyag regesztázására mikor kerülhet sor, a regeszta-rendszer életbeléptetését 1944. december 1-től kezdődőleg feltétlenül szükségesnek látom.

Bár a vázolt módon elkerülhető, hogy Törzsgyűjteményünk idők folyamán olyan használhatatlan monstrummá növekedjék, mint amilyen a Magyar Nemzeti Múzeum ún. törzsanyaga, tudományos és kezelési szempontból egyaránt szükségesnek látom bizonyos forráscsoportok különválasztását a gyűjtemény egészétől. A tudományos kutatás érdekei és a levéltári alapelvek ugyanis egyaránt azt kívánják, hogy a közös provenieneciájú, külön kezelésre elegendő darabból álló egységek ne bontassanak szét. Megtálalásuk

ti. a Törzsgyűjtemény időrendjében rendkívül hosszadalmas; keresésük pedig a többi oklevél fokozott rongálását eredményezi.

Ha tehát olyan levéltártöredék vagy iratcsomó kerül be, mely a kisebb családi levéltárak közé valami okból nem illeszthető be, akkor azokat a jövőben együtt tartjuk. Ezek alkotják a „Kisebb levéltárak” elnevezésű részét a Törzsgyűjteménynek. A „Kisebb levéltárak” közé tartozó állagokról (a letevő vagy az elnevezés szerint készült betűsoros nyilvántartás vezetendő, mely tájékoztat, hogy az iratok a raktárban milyen sorszám alatti tokban vagy csomóban találhatók. Az állag darabjainak koráról, számáról, tartalmáról rövid jegyzék — fontos iratoknál regeszta is! — készítendő, mely az illető egység első darabja előtt helyeztessék el. Az együtt tartás kötelezettsége alól egészen rendkívüli esetben kivételt alkothatnak a középkori és pecsétes darabok. Csomózás vagy tokozás esetén ugyanis ezek megfelelő elhelyezése sokszor nem biztosítható. Ilyen esetben az illető darab átteendő az Oklevelek Törzsgyűjteményének időrendes részébe. Helyén azonban utaló-lap maradjon.

Mivel a Törzsgyűjtemény régi anyagában bőven van ilyen szétbontott egység, ezek az időrendes részből szintén kiszedendők. Ilyenek a különféle levelezések (pl. Cserei Farkasé, vagy a Kornis-levéltárból bekerült oklevelek és az Aranka-gyűjtemény darabjai stb. stb.). Ezek szintén a „Kisebb Levéltárak” közé kerüljenek. Kezelésük, jegyzékelésük a fenti módon történjék.

„Kisebb Levéltárak” vagy pedig az Egyesületi, Közületi Levéltárak közé volna helyezendő a régi egységébe visszaállított Aranka-gyűjtemény, mely a Magyar Nyelvmívelő Társaságnak jelenleg a Múzeumi Könyvtár kéziratárában és Levéltárában külön kezelt iratait foglalná egybe. Természetesen ide kerülnének az Aranka-gyűjtemény jelenleg Törzsgyűjteményünkben levő darabjai is.

5) a, b, c, d, e. Az eredeti oklevelek mesterségesen kialakított gyűjteményeihez csatolozik a kézzel vagy fényképi úton másolt és kivonatolt, valamint a nyomdailag sokszorosított szövegek gyűjteménye. E csoport öt részre tagozódik.

Első részébe a kéziratok másolatok és kivonatok kerülnek, szoros időrendben. Minthogy e gyűjteményünk Szabó Károly, Tunyogi Csapó József, Gál László stb. azóta többnyire publikált másolataiból keletkezett, forrásértéke nem akkora, hogy elenchesse és indexének elkészítése halaszthatatlan feladat lenne.

Szintén későbbi időre hagyható a második részben elhelyezendő kisebb másolat-kollekciók (Gál László, Székely Sámuel stb.) kötetének jegyzékelése. Ezeknek a többékevésbé megbízható másolatoknak ugyanis, mióta az eredetiek nagyobbára hozzáférhetők, csupán tudománytörténeti jelentőségük van.

Harmadik csoportot a különféle fénykép- vagy litografált oklevélmásolatok alkotják. Ezek szintén időrendben kezeltessenek. Regeszták és index egyidejű készítése hozzájuk feltétlenül mielőbb szükséges az előbb részletezett egységes elvek szerint. Ezzel a csoporttal kapcsolatban hajtandó végre a fényképész-laboratóriumban lévő lemezgyűjtemény átrendezése. Halaszthatatlanul szükségesnek tartanám, hogy az iratokról, címerekről, pecsétéről készített felvételek lemezei a többi vegyes anyagtól különválasszassanak, külön jegyzékeztessenek, mutatóztassanak.

Egészen külön csoportot alkotnak a Leica-felvételek és az ezekről készült nagyítások. A filmek és nagyítások tárolása, jegyzékelése úgy folytatandó, amint azt eddig is csináltuk. (Jelzetelesének, tárolásának az egyes csoportokra vonatkozó részletes utasítását lásd 35/1943. 1943 L.sz.) Megjegyzendő, hogy ha majd a Levéltár anyagi helyzete és az egyéb körülmények megengedik, a filmek elhelyezésére speciális

vasszekrényt kell beszerezni. Kívánatos volna, hogy a Leica-gyűjtemény minden új darabjáról az Oklevelek Törzsgyűjteményéhez hasonló módon, egyidejűleg regesztá és a mutatóhoz utaló készüljön. E gyűjtemény mai örvendetesen óriási gyarapodása mellett azonban erre jó ideig nem kerülhet sor. Mivel ez a gyűjteményünk lesz a Diplomatarium Transsylvanicumban kiadandó középkori szövegek gyűjtőmedencéje, az Oklevéltár előmunkálatai során készítenő regeszták egyben e forráscsoport segédeszközét is alkotják.

A másolatokat magában foglaló levéltárrész utolsó csoportjába az ún. Nyomtatott oklevelek kerülnek. Bár ez a hatalmas anyag valójában gépi úton sokszorosított rendeletek gyűjteménye, melyek tartalmuknál fogva az Oklevelek Törzsgyűjteményében nyugodtan elhelyezhetők volnának, külön kezelésük mellett gyakorlati szempontok szólanak. Ide helyezendők a megőrzésre érdemes új falragaszok, rendeletek. Regesztázásuk és indexelésük a kézzel írott darabokkal egyformán történjék. Egyidejű regesztázás és indexelés 1944. december 1-től kezdődőleg ennél a gyűjteménynél is bevezetendő.

A Törzsgyűjtemény hatodik főcsoportját az ún. kéziratos anyag alkotja, mely részint a Kézirattár és Levéltár közötti megállapodás révén (részletesen lásd 89/1943. 1943. L.sz.), részint pedig az egyes adományokból került kezelésünkbe. A Kézirattárból átvett darabok közül természetesen kizárólag csak az kerülhet ebbe a gyűjteménybe, mely a provenienciájának megfelelő eredeti keretei közé nem helyezhető vissza. Családi vagy céhlevéltárból, szóval szerves rendszerből egykor a Kézirattárba adott darabok régi helyükre teendő vissza.

E „kéziratok” első csoportját az ún. „országgyűlési iratok” alkotják. Itt a régi katalógus nem folytatandó tovább. Az iratok országgyűlésenként csoportosítandók, és ennek megfelelően újra jelzetelendők. E jelzet az országgyűlés évszámából és a darab csomóbeli sorszámából álljon (pl. 1841/43: 103). Ha egy kötetben több országgyűlésnek vannak végzései, akkor a darab a legkorábbi diéta dátuma alá kerüljön. A benne szereplő országgyűlésekről azonban utaló készítenő, és ezt a megfelelő helyre kell betenni. Az egyes országgyűlések anyagáról — tekintet nélkül arra, hogy a darab hol fekszik — külön-külön elenchus készítenő, mely rövid kivonatban felsorolja a darabokat. Ezek a jegyzékek egyelőre egybe nem kötött íveken, de egy helyen tartandók és a Levéltár általános átrendezése után bekötendők.

Kutatás kívánta praktikus okokból külön sorozatba gyűjtjük az úrbéri conscriptionokat. A ma birtokunkban levő anyag úgy rendezendő el, hogy az egy falura, birtoktestre, családra vonatkozó összeírások és inventáriumok időrendben egymás mellé kerüljenek. Ezekből aztán római sorszámozású fasciculusok alakítandók. A fasciculusokon belül az egyes darabok helyét újakezdődő arab számok jelöljék. Az így elrendezett anyagról aztán elenchus készítenő, mely minden egyes conscriptionnál a következő adatokat tartalmazza: kelet, mely birtokra vonatkozik (a falunevek betű szerint másolandók), egész- vagy részbirtok-e az, a birtok milyen megyében vagy székben fekszik, kiknek a birtoka, az összeírás hiteles eredeti-e, vagy másolat, milyen formátumú, hány lapból áll, kötött-e. A rendezés lezárta után bekerülő újabb összeírások a beérkezés sorrendjében elenchizáltassanak és fasciculáltassanak. Az elenchus előre bekötött könyvbe írássék, és a benne foglalt család- és helységnevekről ismét külön kötetben mutató készüljön. A régi anyag bevezetése után az újabb gyarapodás a szerzeményezés után azonnal elenchizáltassék és indikáltassék. Ennek megtörténte a szerzeményi bélyegző mellé írt E betűvel jelölendő.

Megjegyezni kívánom, hogy az erdélyi népiség-, hely- és helynévtörténeti kutatásokat nagyon előmozdítaná, ha összeírásanyagunk felől tájékoztató jegyzékünk volna. Ez fokozatosan úgy készülhetne el, hogy a rendezések, kutatások során felbukkanó urbáriumokról és conscriptiókról a levéltárosok egy-egy külön lapra elkészítenék az előbbi módon a regesztát, s ezeket az utaló-lapokat bejelzetelve besoroznák az eredeti összeírások közé. Ezeknek az utaló-lapoknak a szövege természetesen bekerülne az elenclusba, névadatai pedig az indexbe is.

A conscriptiókkal teljesen azonos elvek szerint kezelendő sorozatot alkotnak a perek, transmissiók. Az elenclusnak itt a következő adatokat kell tartalmaznia: kelet, al- és felperes neve, a per melyik fórum előtt folyik és miért (birtok neve. és meghatározása — egész, rész — pontosan bevezetendő), hány levélből áll, kötött-e. Ha a perfolyamban korábbi okleveleket is átírnak, ez (a dátumok pontos felsorolásával együtt!) az elenclusban jelölendő. Abban az esetben pedig, ha a perben úrbéri összeírás is van, az egész perrest átkerül a conscriptiók közé és ott elenchizálendő. A kutatók ugyanis inkább itt keresik. A conscriptiók elenclusában azonban az ilyen daraboknál jelölni kell, hogy az összeírás perben készült átiratban található.

Végül külön sorozatot kell alakítani a többi, vegyes természetű „kéziratból”. Kívánatos azonban, hogy a közös provenienciát sejtető vagy tartalmilag rokon darabok lehetőség szerint egymás mellé kerüljenek (pl. különféle diariumok vagy gazdasági számadások, illetve jegyzőkönyv-törödékek).

Megjegyzendő, hogy az egész „kéziratos” anyag két borítólappal közé hevederrel összefogott csomókban, nyitott polcokon tartandó.

Törzsgyűjteményünk hetedik alosztálya „Családtörténeti gyűjtemény” elnevezés alatt speciális genealógiai forrásanyagunkat fogja egységbe. Ez az alosztály a kutatószoba közelében helyezendő el úgy, hogy a levéltárosnak keze ügyében legyen, de a kutatók ne férhesenek olyan szabadon hozzá, amint az egyes részeivel eddig történt.

Praktikus okokból itt helyeznők el Mike Sándor genealógiai kéziratait, valamint Sarkantus Gyulai Richárd és Kelemen Lajos kéziratos családtörténeti adatgyűjtését. Hogy ezek a páratlanul becses gyűjtemények az esetleges összezavarástól vagy megcsonkítástól megkíméltessek, a levéltáros mindig csak annak a családnak az adatait adhatja át a kutatóknak, előzetes leszámolás után, amelyikkel éppen foglalkozni kíván.

E szakszerű gyűjtések mellé külön egységként kerüljenek azok a régi, különféle igényű és értékű genealógiák, melyek egyik családi levéltárban sem helyezhetők el.

Az eddigi „Címeres levelek” elnevezésű gyűjtemény bővíttessék ki „Rangemelő levelek” gyűjteményére. Ide helyeztessenek tehát pl. a grófi, bárói diplomákon kívül a lófősítési, boérátusi, puskás-szabadosi stb. levelek, testimonialisok; vagyis minden olyan irat, amely egy családnak a rendi társadalomban elfoglalt helyét hivatott volt meghatározni. Eredetieken kívül másolatok, sőt fotokópiák, fényképek is beoszthatók a gyűjtemény időrendjébe. Ehhez a gyűjteményhez külön cédulákra írt regesztákat és indexet kell készíteni, úgy, ahogy azt fentebb az Oklevelek Törzsgyűjteményénél ismertetttem volt.

Külön csoportban kezelendő anyakönyvi adatgyűjteményünk (születési, házassági, halálozási anyakönyvi kivonatok eredetiben vagy egyszerű másolatban). Ezek az iratok az anyakönyvezett személyek névsorában helyezendők el.

Halotti beszédeink az elhaltak névsorában állítandók fel. Könyvtári elvek szerint katalógus készítendő róluk a néhai Köblös Zoltán által készített cédulák felhasználásával.

Szomorújelentés-gyűjteményünk két részből áll. Ezek a jövőben egymás mellett tárolandók. A néhány doboznyi kéziratos szomorújelentés tehát papírtokokba teendő át. Egyébként mindkét gyűjtemény mostani rendje teljesen kielégítő.

Teljesen újonnan szervezendő volna az írott forrásokhoz csatlakozó családtörténeti arcképgyűjtemény. Ez a családi levéltárakban hányódó hatalmas fényképanyagból és az egyes adományokkal bekerülő arcképekből (festmény, rajz, metszet, fénykép stb.) alakítandó ki a következő módon. Az egyes levéltártestekből kikerülendő képanyag a megfelelő tárolás érdekében egy helyen, de provenienciájának megfelelően külön csoportokban tárolandó. Minden fénykép ellátandó tehát szerzeményi pecséttel és az illető levéltár bélyegzőjével. Az így összehordozott egész anyag külön naplóba leltározandó. Feldolgozása levéltáranként történik a mellékelt minta szerinti kartotéklapokon. A képek hátára — ha megállapítható — ráírandó, hogy kit ábrázol. Minden kép kap egy számot. E számozás levéltári testekként újakezdődik. Ha a képek albumban vannak, a képek alá is felírandó a név, valamint a sorszám. A kitöltött kartotéklapok az ábrázoltak névsorában együtt, tehát nem levél tártestekként tagolva állítandók fel. Az adományokból, vételekből bekerülő egyes darabokból éppen olyan törzsgyűjtemény alakítandó, mint az okleveleknél. A fényképek, rajzok és metszetek, festmények, anyaguknak megfelelően, külön csoportokban raktározandók. A festmények és az erre alkalmas rajzok, metszetek lehetőség szerint kiállítandók a levéltári raktárban.

II. Családi levéltárak

Ebbe az osztályba sorolandó az összes családi levéltárnak minősülő iratanyag, tekintet nélkül arra, hogy saját tulajdonunk-e az vagy (örök, ideiglenes) letét. Tehát idekerülnek a személyi levéltárak (Kovács Dezső), írói és tudományos hagyatékok (Reményik-hagyatékok) is.

Itt a rendezés számára nem állíthatók fel olyan egységes elvek, mint pl. a Törzsgyűjtemény részeinél. Családi levéltáraink ugyanis a legkülönbözőbb elvek szerint rendezve kerültek kezelésünkbe. Rendezésük során tehát mindig ezekhez az adott előzményekhez kell igazodnunk. A megoldások tehát levéltáranként változhatnak, csak az alapelveket kell egységesíteni. Ezek pedig a következők lehetnek:

1. Ha a Levéltárnak volt valami rendje, akkor az visszaállítandó. Még abban az esetben is, ha elenchusa hiányzana.

2. A további rendezésnek szervesen kell az előző rendszerhez csatlakoznia. A birtokjogi szempontok tehát továbbra is maradjanak döntőek. Emellett azonban fokozottan érvényesítendő a tudományos kutatás érdeke.

3. Az 1542. január 1. előtti szövegek — akár eredetiek, akár egyszerű vagy hiteles másolatok — különválasztandók és a levéltárak elején helyezendők el.

4. Ennek megfelelően az egyes levéltárak nagyjából a következő csoportokra oszlanak: I. Középkori oklevelek, II. Birtoklevelek, II. Személyi iratok, IV. Missilisek.

5. Az I. csoport időrendeződik. Éspedig úgy, hogy átírások esetében az oklevél mindig a legkorábbi szöveg dátumához kerül. A bennefoglalt többi szöveg dátumáról utaló-lap készítenő. Ez a csoport az ismertetett módon regesztázandó. A második és harmadik csoport anyagában fasciculus és numerus jelzetek tájékoztassanak. Ha index nem is, elenchus azonban feltétlenül készüljön hozzájuk. A missiliseket (IV.) az írók s azon belül a címzettek betűsorában kell elrendezni. Úgy, ahogy ez a kendilónai Teleki-levéltár anyagával történt. Index-elenchus készüljön a levelezésről, mely tartalmazza az

írók és címzettek nevén, esetleg foglalkozásán kívül leveleik számát és a legkorábbi, valamint a legkésőbbi missilis keltét.

6. Nyomatékosan megjegyzendő, hogy az ún. kéziratári anyag (naplók, fogalmazványok, beszédek stb.) íróik személyi levéltárai részeinek tekintendők és a személyi iratok (III.) között kezelendők.

A családi levéltárak végleges rendje alakítható ki a legnehezebben. Évtizedekig tartó következetes és egységes rendezések nélkül ez nem is remélhető. Az átrendezés már három év óta folyik, s a szétrombolt régi rendszerek visszaállítása, középkori oklevelek és missilisek különválasztása nagyjából megtörtént. Következő lépés tehát a jelzeteletlen levél tárrészek jegyzékelése és rendezése. Mivel ez a munka egyetlen nagyobb levéltárnál is évekig eltarthat, a kutatás érdekei mellett tekintettel kell lenni arra, hogy melyik levéltár átrendezése fejeződhet be hamarabb. Érdekünk és kötelességünk ugyanis, hogy Levéltárunknak minél több részletét ismertessük meg a kutatókkal. Ez pedig az egységes végleges átrendezés előtt nem lehetséges.

III. Egyesületi, közületi levéltárak

Ennek az osztálynak a gyűjtőkörébe tartoznak mindazon szervezetek irattárai, melyekben az erdélyi magyarság sajátos külön élete folyik. Ezen az osztályunkon őrizzük az Erdélyi Múzeum-Egyesület központi és szakosztályi irattárain kívül a volt romániai Magyar Párt, a Romániai Magyar Népközösség, Erdélyi Irodalmi Társaság, Kolozsvári Zenetársaság irattárát.

Bár a fentiekkel nem azonos természetű, mégis ezen az osztályon őrizzük a régi fiskális-levéltár, Kolozs vármegye és Marosvásárhely város kiselejtezett anyagából megmentett iratokat.

IV. Gazdasági levéltárak

Az előző osztálytól csupán gyakorlati megfontolásból választottuk külön az erdélyi magyar gazdasági élet szervezeteinek iratanyagát. Ide tartoznak az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület, a Kolozsvári Gazdasági Egyesület, Erdélyrészi Méhész Egyesület irattárai és a céhek levéltárai. Törekednünk kell azonban arra, hogy idővel ennek az osztályunknak anyagát gyarapítsák a legjelentősebb erdélyi magyar kereskedelmi, iparvállalatok irattárai is.

V. Egyházi és iskolai levéltárak

Ez az osztály még csak most van alakulóban. Felállítását egyelőre csupán a kolozsvári Református Kollégium bemenekített irattárának az elhelyezése indokolja. Az erdélyi történetkutatás számára azonban felmérhetetlen jelentőségű volna, ha Levéltárunk és magyar egyházaink között fokozatosan sikerülne olyan kapcsolatot létesíteni, mely számunkra lehetővé tenné a pusztuló egyházi levéltáraink védelmének megszervezését. Ennek az osztálynak a jelentősége egy ilyen megállapodás után bontakozna ki teljes egészében.

Ezek azok a munkálatok, melyeket Levéltárunknak saját jövője érdekében mielőbb el kell kezdenie. Az új keretek körvonalai ebből a vázlatból is elénk rajzolódnak. A körülmények akadályozása folytán bármilyen keveset is valósíthatunk meg a fenti feladatokból, ha ezek az apró részletek mind a fenti keretekhez igazodnak, egyszer mégis célt érünk: kialakul iratanyagunk új rendje s Levéltárunk tényleg az egész erdélyi magyarságnak lesz a levéltára.

Kolozsvárt, 1944. november 16.—december 3.

Jakó Zsigmond

3.

Jelentés

a bonchidai gróf Bánffy-kastély könyv- és levéltármaradványainak az Erdélyi Nemzeti Múzeumba való beszállítására vonatkozó kiküldetéséről

A magyar és német csapatok kivonulása után azt a szomorú hírt kaptuk, hogy a bonchidai gr. Bánffy-kastély két könyvtárával, levéltárával s pótolhatatlan műkincseivel együtt a lángok martaléka lett. Egyik odavaló altisztünk, Szakács József, kit tájékozódni kiküldtünk a helyszínre, mindenben megerősítette a híradást, s kijelentette, hogy oda nem érdemes kimenni, mert minden elpusztult. Később Német Hugó vármegyei gazdasági felügyelő úr arra figyelmeztetett, hogy a levéltár nagy része, valamint egy kisebb könyvtár megmaradt, s azt ő szívesen — ha nem is egyszerre, de részletenként — beszállíttatná olyan alkalmakkor, midőn a grófi uradalomból vagy malomból terményeket hoznak. Említette, hogy a gazdasághoz kinevezett adminisztrátornak, Stoia Dumitru agronomnak is parancsot adott arra, hogy a szerteszt hányt könyveket s levéltári anyagot — melyből az udvaron is nagy, sáros kupac volt — gyűjtse össze, s a Múzeum kiküldöttjének mindenben legyen segítségére. Stoia úr, mint meggyőződtem, a kapott rendelkezést hűségesen teljesítette.

Két ízben voltam ez ügyben Bonchidán. Először december hó 10-én, fél napi várakozás után, délben utaztunk ki Kelemen Lajos ny. levéltári és múzeumi főigazgató úrral, valamint Máté Márton egyetemi könyvtári szakalstisztel, ki odavaló származású. Szomorú látványt nyújtott a hatalmas barokk kastély füstös falaival, leégett fedélzetével és üresen tátongó, füstös szélű ablakaival, melyeknek szárnyatlan nyílásain át az ég látzott. Pusztulás, szemét, rablás nyomai mindenfelől.

A kisebb — az előudvartól balra levő ún. Miklós-kastély — nem égett le, csupán kirabolták. Bástyájának földszintjén, mely biliárdterem volt, van egy mély faliszekrény, mely zsúfolásig meg volt tömve levéltári és könyvanyaggal, minden rendszer nélkül. A főigazgató úr rögtön nekikezdett a látszatra legértékesebb anyag kiszedésének és ládába csomagolásának, s a további munkára megadta az utasítást.

A levéltári anyag gr. Bánffy Miklós kötetlen, legnagyobbbrészt közzgazdaság-tudományi, művészettörténeti, külföldi képes folyóiratai füzetivel volt összekeverve. Meglátszott, hogy a szekrény régi rendje erőszakosan felbontatott, illetve az egész anyag a földre szórattott, s a mellette volt hárompolcos kőrisfa könyvállvány lehányt könyvanyagával együtt összekevertetett. Stoia úr intézkedésére azután begyűrték ezt az egész anyagot — ahogy éppen jött — a faliszekrénybe. Kincseket kerestek a levelek és könyvek mögött. Azt állítják, hogy kétszekérnyi levéltári anyagot az ablakon át a 6 méternyire folyó Szamos malomárkába dobtak volna.

A rövid téli délután, a hideg meg az ebédnél eltöltött idő (az autóra várva nem reggeliztünk) miatt Kelemen főigazgató úr hosszasan nem tudott ott foglalkozni, s az autóval haza is kellett jönnie. Én ott maradva, még három zsákkal válogattam ki, s másnap, december 11-én autón hazaindultam az 1 ládányi s 3 zsáknnyi levéltári anyaggal az amúgy is terményekkel túlterhelt autón. Útközben öt orosz katona Zsuknál utánunk löve megállította az autót, felült, mire ennek egyik tengelye letört. Az autó az öreg vezetővel az útszélén maradt, mi pedig szakadó esőben gyalog jöttünk haza (kb. 25 km). Az autó másnap éjszakára került haza, szerencsére a levéltári anyagnak semmi bántódása nem történt. A levéltári anyagból Bonchidáról még 4 zsáknnyt Boldis László, a Futura helyi vezetője ho-

zott be, kinek sokrendbeli nagy szívességéért és fáradozásáért hálás köszönetünket itt is kifejezzük.

Másodszor december 18-án, hétfőn mentem Futura-autón ki Bonchidára Máté Márton egyetemi könyvtári szakaltszettel együtt, s 23-án jöttem szekéren vissza. Ez idő alatt bepakoltam a kis kastély faliszekrényének teljes levéltári és könyvtartalmát 12 zsákba, továbbá egyik raktárrá képzett padlásszerű emeletén egy ládányi levéltári anyagot találtam. Sok ócskavas alól s gyaluforgács közül azt összeszedtem, valamint a kertben szállingózó, fagyos, hóharmatos leveleket, könyveket. Ezután következett a legkellemetlenebb munka. A teljesen leégett emeletű főépületben a nyugati bástya földszintje volt gr. Bánffy Miklós hálószobája, az előtte való szoba pedig dolgozószobája. Ebben volt a folyó gazdasági levéltár régi levelekkel, rajzokkal keverve, id. gr. Bánffy Miklós, György és ifj. Miklós levelezése elhelyezve, valamint a kastély átalakítási tervrajzai s a XVIII—XIX. századi udvari gazdasági építkezések tervrajzai, gr. Bánffy Miklós több rajzával együtt. Minden a földön, nedvesen, sáros bakancsokkal összetaposva, piszkosan, összekeverve a bútorok párnázatából kikerült lószőrcomókkal, üvegszilánkokkal, porceláncserepekkel. A bútorok bőr- vagy szövetbevonatát letépték, ellopták, azután a lekopasztott bútort is ellopták; az ablakokat leverték, ezek üvegszilánkjai is a földre szórt levéltári anyag közé kerültek, majd az ajtó- és ablakszárnyakat is elhordták. A nagy hidegben és légvonatban kellett ezt az anyagot lapról lapra összeszedni s beszállításra zsákba rakni egy kupacnyi levéllel együtt, mely az udvaron össze volt ázva-fagyva. Ez az anyag még nincs egészen beszállítva, de zsákokba van rakva, s Boldis úr megígérte, hogy mihelyt arra jár autón, behozza.

A kastély felgyújtását és kirablását megvilágítják a mellékelt jegyzőkönyvek (a, b. alatt). Valamint Boldis úr ide mellékelt fényképei.

A munka végeztével meglátogattam dr. Farkas Lajos volt kolozsvári egyetemi professzor ott lakó leányát (Gócsné), aki a Múzeum részére örök letétképpen átadta néhai édesatyja levelezését, okmányait s a Lipót-rend lovagkeresztjét (körülbelül félzsáknyi anyagot), melyet beszállítottam a Múzeum Levéltárába.

Kiadásom a két úttal kapcsolatban 225 pengő volt (100 pengő lakás és élelem, 100 pengő szekérbér visszafelé s 25 pengő borraivalók az autókon).

Jelentésem tudomásulvételét kérve fogadják tisztelem nyilvánítását.

Kolozsvár, 1944. december hó 24-én

Sebestyén József
egyetemi könyvtári tiszt

a. **Jegyzőkönyv**

felvétellett Bonchidán 1944. december 19-én este Rigó György uradalmi gépész lakásán (uradalmi épület a malom mellett, tehát második ház a gr. Bánffy-kastély bejáratától) ennek feleségével. Rigó Györgyné, szül. Kigyán Mária 34 éves, református vallású, három gyermeke van, 6 elemi végzett, olvasott, intelligens falusi viszonylatban. A kastély felgyújtásáról és kirablásáról következőképpen nyilatkozik:

A németek október 13-án mentek el, du. 1 órakor, reggeltől 1 óráig tartott a kivonulás (a honvédek 12-én mentek el). E napon robbantották fel a hidakat. A kastélyt 10 óra tájban gyújtották föl. A lovardában, amely honvédkórház volt, összehúzták a szalmazsákokat, benzinnel leöntötték és meggyújtották. Ugyanakkor a főépület verandáján

is összehúzták a matracokat, benzinnel leöntve meggyújtották, erre a főépület fedele felgyúlt, s leégett mindkét szárny fedele. A bútor is ekkor égett el, valamint a könyvtár is. A tüzet nem oltotta senki sem, elenyvedt, elaludt, mert esős napok jöttek. Azután még többször felgyúlt, ez a felgyulás 3—4 hétig tartott. A későbbi felgyulásokat eloltotta az udvarhoz tartozó megmaradt személyzet.

A németek a pincét október 12-én feltörték, a bort elvitték (részben megitták, s többen lerészegedtek). Az ételnemüket (befőtteket) elvitték, részben megették. A rádiót, a cipőket, csizmákat, plaideket, evőeszközöket (alpakka), a bicikliket elvitték. Feltörték a garázst, a szerszámokat elvitték, a traktort el akarták vinni, de hibás lévén, nem tudták megindítani, egy gránáttal felrobbantották. Felvitték magukhoz a cigányasszonyokat s leányokat, ezeket leittatták, s adtak nekik paplanokat, edényeket, evőeszközöket. A csúrból, melyet feltörték, zabot vittek el, kb. 150 zsákkal.

A németek kivonulása után egy órával megérkeztek a román csapatok (nem oroszok, hanem románok), házról házra járva keresték a németeket, s gépfegyverezték a parkot. A kastélyba 14-én reggel mentek be. A bútort, szőnyeget autókra rakták s elvitték. Erre a falusi románság is bement, s ami elvihető volt, azt elvitték (bútort, szőnyeget, ruhaneműt, ágyneműt, díványpárnákat stb.). A gabona nagy részét, a majorságot, 50—60 dunyhat s a juhokat elvitte a román katonaság. A honvédség sem a kastélyból, sem a lakosságtól nem vitt el semmit; a borból a németek adtak nekik néhány vederrel. Hogy könyveket vittek volna a németek, nem láttam. A román tisztok és katonák vittek el könyveket; nálunk volt elszállásolva egy román őrmester, az is hozott a kastélyból könyveket, s magával vitte. A levéltárról nem tudok, de láttam a Szamoson sok levelet, papirost úszni. A falusi magyarság nem vett részt a kastély kirablásában. Súlyos szenvedéseken ment át a folytonos fenyegetőzés és néhány ember bántalmazása miatt, úgyhogy hetekig nem is mozdultak ki házaikból. Én is itthon tartózkodtam gyermekeimmel, férjem nem volt itthon, mert gr. Bánffy kegyelmes urat Budapestre kísérte. (Október 9-én mentek el autón, s férjem 18-án érkezett haza.)

Kmf.

Rigó Györgyné s.k.

**E jegyzőkönyvet felvette
Sebestyén József**

b.

Jegyzőkönyv

felvétel Bonchidán, 1944. december hó 20-án, de. Lovász Márton udvari komornyikkal, ennek saját házában. Id. Lovász Márton udvari komornyik nős, református, 3 gyermeke, felesége van, vagyonos, 70 éves, s 50 éve áll a gr. Bánffy család szolgálatában. Mindenről alaposan tájékozva van, mert bent lakott a kastélyban egész október 19-ig, mikor saját házába kellett költözzön, mert ablakait, ajtait a román katonák erőszakkal leszedték s kilökték a lakásból, bútorait elrabolták.

Következőket adja elő: A németek 1944. október 13-án reggel hagyták el Bonchidát s a kastélyt. Utoljára egy SS-kötél ment el, mely három napot töltött itt. A németek rosszul viselkedtek, engem többször levitték a pincébe, hogy adjam elő a bort. Feltörték mindent, a bort elhordták. Elvitték a kegyelmes úr ruháit, ágyneműket, s ezeket innen lopott pokrócokba pakolva vitték el autókon. A szebb bútorokat is, valamint az általam elásott ezüst evőeszközöket is felfedezvén elvitték. A kastély kórháznak volt berendezve. Az egész emelet kórház volt, kivéve a két könyvtárt tartalmazó két

bástyaszubát, s kórház volt a lovarda is. Az istálló konyhának volt berendezve. A kórházzá alakított szobák szalmával voltak bizonyos magasságig megtöltve, matracokkal és ágyneművel. Az emelet 13-án reggel égni kezdett. Először a Mária-Terézia teremből csaptak ki a lángok, amint észrevettem. E tűz — bár csendes, meleg októberi nap volt — rendkívüli hevességgel terjedt, s mind a három, emeletre vezető lépcső földig leszakadt. Sikerült a földszintet megmenteni a tüztől, bár senki sem volt segítségemre a feleségemen kívül. Az északkeleti bástya tüzétől meggyúlt a mellette levő, bádoggal fedett lovarda belseje is. Itt csak ágynemű és szalma volt, bádogfedele ekkor beszakadt, s most is a padlózatán fekszik.

A kastélyban két könyvtár volt, a régi nagy könyvtár záros szekrényekbe zárt könyvekkel és az újabb nyitott polcokra rakott könyvekkel. A régi könyvtár az északkeleti bástya emeletén, a modern pedig a nyugati bástya emeletén volt elhelyezve, teljesen rendbe szedve. Először a modern könyvtár teteje égett, s stukatúros mennyezete a fedéllel együtt csakhamar beszakadt; 7 nap folyton égett. Csakhamar a régi könyvtárat tartalmazó bástya fedele kezdett égni, s ez is stukatúros mennyezetével együtt beszakadt, s ez is kb. 7 nap folyton égett. Mentésről szó sem lehetett a heves belső tűz miatt, s mert a lépcsők is csakhamar leszakadtak. Nem vagyok biztos benne, hogy aznap éjjel nem vittek-e el a németek a könyvekből, mert engem elparancsoltak onnan. Feltételezem, hogy vittek, mert az udvaron könyvek, képek, üres rációk voltak elszórva. A nyugati bástya földszintjén volt a kegyelmes úr hálószobája, ennek mennyezete vastraverzek közé rakott téglalobttal készült, mert régen egyszer a fastukatúr beszakadt. Ez a mennyezet épen maradt, s így a tűz nem terjedhetett le. Mellette van a kegyelmes úr dolgozószobája; itt volt az ő személyi s gazdasági levéltára. A régi könyvtárat tartalmazó bástya földszintje boltozott, ez nem szakadt be; e hely bútorokkal, szőnyegekkel volt telezsúfolva a kórházzá alakított szobákból.

A románok 1944. október 13-án de. 11 órakor jöttek be, előzönlötték a parkot és kastélyt, a németeket keresve, folyton lövöldözve, s gépfegyverezték a parkot, s gránátokat robbantottak. Rögtön nekifogtak a fosztogatáshoz, rabláshoz. A bútorokat marhaszekerekre rakták s elvitték. Erre a román parasztság is beözönlött a kastélyba, s ami keze ügyébe került, elvitte vagy összetörte esztelenül; a nagyobb bútordarabok huzatait letépték, a kályhákat összetörték. A tüzet csak nézték, de nem oltottak. Engem lökdöstek, rám ordítottak, s a kastélyba saját lakásomon kívül nem engedtek. Tárgyak megmentéséről szó sem lehetett, s engem is teljesen kifosztottak, s csupán a rajtam levő ruhám maradt meg. Tisztek mint legénység egyformán részt vett a rablásban. A falu utcája is tele volt szórva a piacig képekkel, könyvekkel s bútordarabokkal; ha megunták vinni, eldobták, s a román lakosság később felszedte, elégette, vagy nála van. Ebből még van megmenthető. Kihírdették (az előljáróság), hogy vissza kell mindent vinni, de a lakosság nemigen engedelmeskedik. A magyar lakosság a rablásban nem vett részt, csak a cigány és román. A magyar lakosság nem mutatkozott, otthon ült, vagy részben a határra ment, s hetekig maradt künn.

A román csendőrség udvari szekerekkel s cselédséggel vitetett magának a kastélyból bútort, fát és gabonát. Hirtelen kellett kivonulniok, s azután az előljáróság visszavitte a bútorokat. Egy éjszaka a kiharancsolt csendőrség őrmestere megjelent, s el akarta vitetni a bútorokat új állomáshelyére, de már nem voltak ott. A tűz két hét múlva újból felgyúlt, ezt az eső eloltotta. A kis kastély bástyájának boltozatos földszintjén volt a levéltár és egy kis könyvtár,- kötetlen könyvekkel. E szoba bútorzatát tönkretették, huzatait letépték — a közepén levő biliárd[asztal]nak is — s jórészt ellopták. A levéltár anyaga, melyet 1940-ben a kegyelmes úr Kolozsvárról hazahozott, a faliszekrényben volt elhelyezve, a

könyvek pedig egy hárompolicos nyitott körisfa állványon. A levéltárat leszórták a földre, valamint a könyveket is, összetaposták, s kb. két szekérre való anyagot az ablakon át kidobtak, s az ablaktól 6 méterre folyó Szamosba hánytak, úgyhogy egy egész nap tele volt a malomárok papírral, könyvekkel. A képek egy része a két könyvtárban volt berakva, ezek elégték, valószínű, hogy a németek is sokat vittek el belőlük; itt a házaknál is vannak képek, melyek visszaszerezhetőek. Más felvilágosítást nem adhatok.

Kmf.

Lovász Márton s.k.

**E jegyzőkönyvet felvette
Sebestyén József**

4.

Bözödi György jelentése az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnökségének

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnökségének 642/1944 sz. megbízó levelével 1944. december 29-én indultam el Kolozsvárról a Székelyföldre, hogy megbízatásomnak megfelelően, a pusztulásnak kitett kulturális gyűjtemények (könyvtárak, levéltárak, képek stb.) megmentése érdekében a szükséges lépéseket megtegyem. Írásbeli megbízatásom az özv. gróf Toldalaghi Józsefné (Koronka), özv. gróf Toldalaghi Mihályné (Nyárádszentbenedek), gróf Teleki Domokos (Gernyeszeg), gróf Teleki Károly (Sáromberke) és a dr. Rozsnyai György (Marosvásárhely-Udvarfalva) tulajdonában volt gyűjtemények maradványainak számbavételére és megmentésére vonatkozott, de szóbeli utasítás alapján más gyűjtemények és muzeális értékek megmentése érdekében is igyekeztem lépéseket tenni. Ezenkívül írásbeli kérelmet vittem a Múzeum-Egyesület Levéltára részéről Bordy Andrásnak, Antalfy Endrének, Molter Károlynak és Sényi Lászlónak arra vonatkozólag, hogy magán- és hivatalos levelezésüket az esetleges pusztulás elől való megmentés érdekében helyezték el levéltárunkban.

Az észak-erdélyi orosz katonai parancsnokság engedélyét, mely sokban elősegítette volna kiküldetésem eredményes munkáját, sajnos nem sikerült megkapni, így a közigazgatási hatóságok támogatását nem élvezhettem. Ez a körülmény elsősorban a megmaradt értékek elszállítását tette lehetetlenné. Kolozs vármegye főispáni hivatalának 2883/944 sz. igazolványát az orosz katonai parancsnokság láttamozása hiányában alig használhattam. Mindamellet a felsőbb közigazgatási hatóságok jóindulatot tanúsítottak az ügy iránt, és lehetőségeikhez képest segítségemre voltak.

1. Utam sorrendje és iránya a közlekedési lehetőségek szerint igazodott. Segesváron szálltam le a vonatról, és mivel véletlen szerencse folytán éppen indulóban volt egy rendkívüli szerelvény Székelykeresztúr felé (a vasúti közlekedés egyébként szünetel a Segesvár—Székelyudvarhely közötti vonalon), arra vettem irányomat, hogy az özv. Gyárfás Pálné kúriájában lévő dolgokat megtekintsem. A kúriát feldúlva találtam, mert tulajdonosa elmenekült, de az itteni pusztítás még jelentéktelen volt ahhoz képest, amit később látnom kellett más helyeken. Megérkezésem után nyomban érintkezésbe léptem a járás megbízott főszolgabírájával, Marosi Alberttel, aki készséggel jött segítségemre. Bekérte a községi előljárástól a feldúlás után a kúriában maradt tárgyak hatósági leltárát, ennek alapján azonban nem lehetett eligazodni, hogy mi muzeális értékű és mi nem. Felhívatta özv. Gyárfásné megbízottját, Simó Lídiát is, akinek megmagyaráztuk, hogy a további pusztulástól mentődnek meg a megmaradt dolgok, ha a Múzeum-Egyesület gondjára bízva, így tehát megbízója érdekeit is szolgálja. Simó Lídia az elajándékozás felelősségét nem merte vállalni, arra gondolva, hogy a tulajdonos esetleg

még hazajöhet, ellenben készségesen beleegyezett abba, hogy az általam kiválasztandó tárgyakat a Múzeum-Egyesületnél letétbe helyezze. Deák Albert községi jegyző szintén a legnagyobb jóindulattal volt segítségemre (régii barátság fűz hozzá), így különösebb nehézség nélkül sikerült ezt az ügyet elintéznem.

Másnap Simó Lídiával lementem a kúriába, és ott a kertész és egy cselédlány jelenlétében számba vettük a talált dolgokat. Mintegy ezer könyvet találtunk, nagyobb mennyiségű szétszórt iratot, térképeket és helyrajzi vázlatokat, a család nemeslevelét stb. Az újabb keletű iratok nagy része özv. Gyárfásné székelyföldi háziipari megbízotti működésére vonatkozik, így különös fontosságúnak találtam. Az iratokat válogatás és rendezés nélkül egy hosszú deszkaládába hordtuk össze és lezártuk, a könyveket szintén egy szobába hordtuk be és szekrényekben zártuk el. A megmaradt bútordarabok közül az értékesebb régiségnek látszókat szintén kiválogattuk a mellékelt megállapodásban foglalt leltár szerint, és ezeket Simó Lídia két tanú előtt a Múzeum-Egyesület letétjének nyilvánította. A leltárba foglalt minden egyes tárgyra cédulát ragasztottam azzal a felirattal, hogy „Az Erdélyi Múzeum-Egyesület letétje”. Ez a letétbe helyezés éppen az utolsó órában történt, mert másnap már megjött a rendelet, hogy az elmenekültek ingóságait el kell szállítani Székelyudvarhelyre. Nem tudom azonban, hogy a letétbe helyezésnek volt-e gyakorlati eredménye, illetve, hogy megmentődtek-e a tárgyak az elszállítástól, mert később nem volt alkalmam ismét visszatérni e községbe.

Székelykeresztúri tartózkodásomat felhasználtam arra is, hogy a Fiafalváról elmenekült Ugron család iratainak megmentése érdekében lépéseket tegyek. A járás főszolgabírája, Marosi Albert, kérésre írásbelileg megbízta Szabó Albert községi jegyzőt, hogy az Ugron János és társai házában található iratokat válogatás nélkül összegyűjtse és biztonságba helyezze. A megbízólevél hiteles másolatát mellékelem. Szóbelileg is részletesen megmagyaráztam Szabó jegyzőnek, hogy eljárása miként történjék. Az épületben szétszórt iratok megmentésén kívül egyéb tennivaló nem akadt itt, mert az épületet teljesen kifosztották minden ingóságából.

Ugyancsak érintkezésbe léptem Sebesi János székelykeresztúri vendéglőssel annak érdekében, hogy a Sebesi családnak Rugonfalván birtokában lévő Bartha Miklós-ereklyét, -leveleket, valamint Sebesi Samu levelezését az EME-nél helyezték biztonságba. Sebesi János, mint mondotta, örömmel tesz eleget ennek a kérésnek, de az elajándékozást meg kell beszélnie a család többi tagjával. Erre a megbeszélésre azonban nem volt alkalmam ott-tartózkodásom alatt, és abban állapodtunk meg, hogy legközelebbi székelykeresztúri látogatásom alkalmával intézzük el végérvényesen az ügyet.

2. Marosvásárhelyen mindenekelőtt Sényi László cs. és kir. kamarással léptem érintkezésbe, a koronkai Toldalaghi-kastély muzeális értékei ügyében. Megdöbbenve hallottam, hogy a kastélyt teljesen kifosztották, a gazdag levéltár teljesen megsemmisült, a 12 000 kötetes könyvtárból pedig csak az a töredék maradt meg, amit Sényinek előre sikerült bementenie Marosvásárhelyre a németek visszavonulása idején. A kastély teljes berendezése megsemmisült, illetve eltűnt.

Sényi Lászlónak a következő muzeális tárgyakat sikerült két katonai teherautóval az utolsó pillanatban beszállítania Marosvásárhelyre és megmentenie:

2353 kötet régi könyvet. Ezeket a ref. kollégiumban helyezte el. Magánál őriz 44 régi miniatűr-kötetet. Ezenkívül 62 csomagba válogatás nélkül összepakolta a szétesett és szakadozott köteteket, és szintén bementette Vásárhelyre.

Behozott 21 db ősképmást, köztük 5 életnagyságút, az eredeti régi keretekkel együtt. Először a kultúrpalotában helyezte el, a románok bejövetelekor biztonság okáért

báró Schell István Főtér 8. sz. alatti lakására vitte, ma is ott tartja. Megmentett ezenkívül 2 db mellszobrot, 2 Bordy-féle arcképet, a régebbi bútorkból 2 empire karszéket, 3 törött állóórát, egy régi rokkát és több aquarell-arcképet.

A románok bevonulása után több olyan könyv került forgalomba Marosvásárhelyen, amit a koronkai könyvtárból hurcoltak szét. Magam is hallottam néhány ismerősömtől, hogy a házukba behatoló román katonák némelyikének karján 5—6 kötet könyv volt a koronkai könyvtárból.

Ezeknek a híreknek ellenére is reméltem, hogy alapos helyszíni kutatással talán mégiscsak sikerül a könyvtárnak és főleg a levéltárnak bár egy részét megtalálni a pusztítás után maradt szemétkben. Vigh Károly marosvásárhelyi könyvtáros barátommal ki is siettem Koronkára. Az épület maga nem rongálódott meg, bár a tűzvonalba került, és előtte a parkban még mindig láthatók a földbe ásott fedezékek, a bejárat előtt pedig jobboldalt az elesett katonák friss sírjai sorakoznak. A kastélyt, sajnos, megtisztították a szeméttől is, így az utolsó lehetőség is megsemmisült a levéltár megmentésére. A tisztára seprert, üresen kongó termék padlójára kukoricát terítettek szét száradni, az egykori könyvtárban is kukorica szárad, csupán egyetlen megrongált, üres könyvszekrény maradt meg az egész berendezésből. A könyveket válogatás nélkül pusztították mindenféle katonának, akik csak itt jártak. A könyvtár utolsó maradványát kihordták a kastély elé és elégették. Valószínűleg a levéltár is így semmisült meg. Alaposan tudakozódtunk afelől, hogy mi történt a szeméttel, és azt a választ kaptuk, hogy elégették, némi papirosfélék pedig a nyári pavilon mögé hordták. Alaposan átkutattuk a pavilon mögötti kertrészt is, de a fagyos hótakaró alól semmi olyan irat nem került elő, aminek valamilyen értéke lett volna: nyomtatványok, folyóiratok szakadozott lapjait találtuk csak. Igaz ugyan, hogy csak a felszínen mutatkozó papirosdarabkák kerülhettek kezünkbe, mert a többi be volt fagyva a jégbe és hóba, s hogy a jégréteg alatt van-e esetleg valami, nem sikerült megállapítani, mivel a jég széttörése az esetleg benne vagy alatta lévő iratok megsemmisítését is jelentette volna. A tavaszi olvadás beálltakor talán ismét érdemes lenne megvizsgálni, de mindenesetre abban az időpontban, amikor még az iratok nem áznak szét.

Felkerestük Kis Antal községi bírót, és arra kértük, tegyen intézkedést, hogy a kastélyból széthordott könyveket és egyéb tárgyakat a falubeliek szolgáltatassák be. A bíró meg is ígérte, hogy ezt hivatalosan kihirdetteti. A bíró és az esküdtek vallomásaiból kiderült, hogy az uradalom egykori kertésze, Szabó József sok mindent magával vitt a kastélyból, amikor Marosvásárhelyre beköltözött az ősz végén. Kis István inas is „mentett meg” magának értékes tárgyakat, önála maradt egy láda is, melybe Sényi László többek között egy barokk állóórát és egy XVII. századi figurális ötvösművészeti ónkancsót csomagolt be. Az inas időközben Gernyeszegre költözött, és őt sem sikerült megtalálnunk.

Özv. gróf Toldalaghi Józsefné megbízottat nem hagyott maga helyett Koronkán, így az EME Levéltára által neki és megbízottjának címzett leveleket Sényi Lászlónak adtam át.

3. Szentbenedekre szintén Vigh Károllyal együtt mentem ki. A kastély épületében lényegesebb kárt nem tett a háború, a fosztogatással járó rongálás nyomai azonban nagyon meglátszanak rajta. Berendezését összetörték vagy ellopkodták, az épségben maradt bútorokat pedig a községi elöljáróság szolgáltatta be a hatóságoknak. A kárpitos bútorok faváza, ha rongált állapotban is, de megvan, bevonatait azonban mind letépték a fosztogatók. Egyik teremben halomra összehordva találtunk letépett bevonatú bútorokat, de szerteszét az egész épületben bukkantunk ilyenekre. A falakon találtunk 6 ősképet, amit a fosztogatók épségben ott felejtettek, eredeti keretükkel együtt. Egy külön

teremben, a megmaradt bútorroncsok közé, Csekme Margit elrejtett még 12 képet, nagyobbára ősök arcképeit eredeti kerettel.

A könyvtárat az egész épületben szétszórva találtuk, sokat ellopkodtak belőle, egy része megsemmisült. A földszinti termekben található könyveket egy terembe, ládába és szekrényekbe hordtuk össze, ugyanígy az emeleti részen lévő könyveket is Toldalaghi Samu gróf egykori lakosztályának egyik szobájába gyűjtöttük össze. A levéltár maradványait az épület ellenkező szárnyán, két padlásszobában szétszórva találtuk meg. Az újabb gazdasági levelezést, teljesen szétszórva, az egyik félreeső földszinti kis szobában fedeztük fel. A földszinti részt összegyűjtve, a könyvekkel együtt helyeztük el, a padlásszobában lévő tulajdonképpeni levéltárat pedig három ládába gyűjtöttük össze. A levéltár anyagából valószínűleg nem sok hiányozhatik, mert széthordásnak és kallódásnak csak a földszintről felvezető lépcsőn és környékén volt nyoma. A megmaradt rész jó állapotban van. Mindenféle limlom és széttépett párnák tollhalmazából válogattuk ki. Lehetséges azonban, hogy azért nem találtunk a kastélyban szétszórta levéltári anyagot, mert a szemetet már összegyűjtötték és elásták. Szemtanúk vallomása szerint a szemétben sok papiros is volt. A hótakaró és fagy miatt nem áshattuk ki a gödröt, de a tavasz beálltával nem lenne felesleges kiásni és alaposan átvizsgálni.

Miután a munkával készen voltunk, arra kértük Móré Kelemen községi bírót, hogy legalább három fuvarat bocsásson rendelkezésünkre, a megmaradt értékeknek Marosvásárhelyre, a Teleki Tékába való beszállítása végett. A bíró bizalmatlanul tekintette ügyünket, a szállítást sem akarta megengedni, nehogy baja legyen az orosz hatóságokkal, fuvar sem akadt, mert éppen másnap reggelre 34 fuvar kiállítása volt kiróva a községre. Tökés Sándor tanító jóindulatú és megértő közbelépése végre engedékenységre hangolta a bírót, külön is megmagyarázva, hogy a muzeális tárgyak megmentésének milyen nagy értéke van. Legnyomósabb érve végül is az volt, hogy amikor a bíró tájékoztatlanúságát és habozását látta, magára vállalt minden esetleges felelősséget a tárgyak elszállítása miatt. Így a bíró is beleegyezett, csak a fuvaron akadtunk fenn. Végül is szereret semmiképpen sem tudott keríteni Tökés tanító, így csak igazán önzetlen és köszönetreméltó jóindulatával maradtunk.

Közben a községi tanács is tudomást szerzett az elszállítás tervéről, és az volt a kívánságuk, hogy a tanács legközelebbi ülésén határozzon a kérdésben. Végül abban állapodtunk meg, hogy Vásárhelyre visszamenve, az alispántól szállítást meghatalmazó írást kérek és küldetek nekik hivatalosan, hogy ne kelljen a felelősségre vonástól tartaniuk. Mihelyt az írást megkapják, a bíró és Tökés tanító ígérete szerint nyomban szekerre rakják a képeket, levéltári és könyvtári csomagokat, hogy a Tékába beküldjék.

Marosvásárhelyre visszatérve, fel is kerestem Antalffy Endre alispánt. Ő azonban lehetetlennek találta a szállítási engedély kiadását, mert az ügy jogilag tisztázatlan. Szerinte a menekültek minden vagyontárgyára az orosz katonai hatóságok tartanak igényt és beláthatatlan veszedelmek származhatnak elszállításukból. Ráadásul a falubeliek azt hihetnék, hogy valami egyéb dolgokat vittünk el, és a dolog előbb-utóbb a majdnem minden községben ott tanyázó kozákok fülébe jutna. Ezzel egyúttal felhívánk figyelmüket a könyvekre, oklevelekre és képekre, melyekkel eddig nem törődtek, és talán magunknak okoznánk a legnagyobb kárt. Ezek miatt a szempontok miatt aztán lemondtunk egyelőre a szállítás tervéről, és utam további állomásain az elszállítást szóba sem hoztam, csak a megmaradt értékek biztonságba helyezésére törekedtem.

Reméltem azonban, hogy időközben megérkezik Kolozsvárról az orosz parancsnokság megbízólevele, aminek alapján aztán a szállításra is lehetőség nyílt volna. Két alkalmi

utast is megbízta, hogy keresse fel az EME-t és hozza el az orosz igazolványt, de azt még Kolozsvárra való visszaérkezésem után, a mai napig sem sikerült megkapni. A szállítás elmaradása után a koronkai előjáróság felelősséget vállalt, hogy a számba vett és összegyűjtött értékeket a kastély épületében lezárva megőrzi. A grófnő megbízottjának címzett levelet Móré Kelemen bírónak adtam át, ki az uradalom gondnokának van ki-nevezve, a grófnőnek címzett levelet pedig visszahozva mellékelem.

4. Sáromberkén minden képzeletet felülmúló pusztulás képe fogadott. Utam során már hozzáedződtem az emberi butaság által okozott pusztítás változatos tüneteire — mely sok esetben több kárt okozott, mint maga a háború pusztítása —, mégis megdöbbentett az az állapot, melyben a sáromberki értékes levéltár maradványait találtam. Az előbbi helyeken mindenütt akadt valaki, aki jószántából igyekezett megmenteni, ami még megmaradt, itt azonban a községi vezetőség maga is a pusztítás szolgálatába állt. A jelenlegi bíró régi baloldali harcos lévén, úgy fogta fel a dolgot, hogy mindent el kell pusztítani, ami a grófokra emlékeztet. A park fáit kiosztotta a község szegényei között, holott körös-körül van erdő, ahonnan tüzelőfát vágjanak. A szegények aztán, elsősorban a cigányok, nekiláttak és már ki is irtották a kastély és az út közvetlen közelében lévő fák nagy részét, mert ez esett legkönnyebben kezük ügyébe, csak néhány lépésre kellett hurcolni viskójukig. A park távolabbi részében lévő fák azonban nem kellettek. Vagy csak ezután kerülnek sorra. Ez a cigányság hordta szét a kastély berendezésének nagy részét is. Közzájón forog a história, hogy kibontották a putri falát, mert az ajtón nem fért be a nagy ebédlőasztal, s most ott fagyoskodnak a lyukas oldalú házban, az empire ebédlő körül.

Szabó István bíró nagy bizalmatlansággal fogadott, pedig Antalffy alispán arra is meghatalmazott, hogy az ő kiküldöttjeként jelentkezzem nála. Kijelentette, hogy a kastélyban már nincs semmi, hiába is megyek oda. Mikor a levéltár után érdeklődtem, ezt kérdezte: — Mit akarnak maguk azokkal a régi írásokkal? — Megmagyaráztam, hogy a történelmet nem lehet nélkülük a maga valójában megírni stb. — Mit történelem? Nincs arra ma már szükség! Új világban élünk, szociális tudományokkal foglalkozzanak az urak! — volt a válasz. Megmagyaráztam, hogy szociális tudomány sincs történelem nélkül, majd hosszas vita eredményeként beleegyezett abba, hogy egy fegyveres községi őr kíséretében megnézzem a kastélyt. De még egy próbálkozást tett a lebeszélésre, utánam kiáltotta, hogy úgyszólván hiába megyek, mert a szemetet is kitakarították már, éppen most van ott 5 ember évégett. — Éppen a legutolsó pillanat! — mondtam, mert a levéltár a szemétként szokott lenni.

Felsiettem a kastélyhoz, ahol valóban azon fáradozott néhány ember és gyerek, hogy a termekben vastagon álló szemetet kitakarítsák. Mindjárt a kapun beléptemkor meggyőződtem, hogy az udvar tele van levéltári anyaggal, amit részben belepett a hó, másrészt hóhullás után taposódott bele. A kastély főbejáratának ajtaján keresztül a lépcsőkre és onnan a földre szanaszét folyt ki a levéltári anyag, teljesen összetaposva az ősz óta és a hóval összefogva. A főbejáraton belépve, a tágas hallszerű teremben egy elhagyott, piszkos istálló képe tárult elém, ahol térdig érő gaz és szemet borította a padlót. A szemben lévő oldalon kétméternyi magasra emelkedett ez a szemet, szalmába és szénába ágyazva. Ebbe a töméntelen szemétként volt szétszórva a levéltári anyagnak kb. a fele. A levéltár ugyanis az épületnek ebben a lakatlan részében, a folyosón volt elhelyezve. Az átvonuló katonai csapatok pusztítása után német és magyar foglyokat zártak be ebbe a terembe, illetve épületszárnyba, ami aztán betetőzte a pusztulást. Teljesen széthordták és szétépték a levéltári anyagot, a több napig bezárt foglyok minden piszkukkal összekeverték: nemcsak szörnyű, de undorító látványt nyújtott. Éjszakai fekhelyük az első

napon nem volt, a levéltár papirosait használták fel erre, majd szalmát és szénát kaptak, amit ráhordtak a levelekre, így történt meg aztán, hogy a hatalmas szeméttömeg közé elvegyült a levéltár. Villával kellett szétszedni, meglazítani az összetaposott szemét- és szalmatömeget, és mint a rázottból, egyenként kellett kiválogatni az előkerülő okleveleket. A személtakarítást nyomban beszüntettem, és odaállítottam az embereket az iratok kiválasztásához. Hamarosan belegyakorolódtak, hogyan lehet megkülönböztetni a levéltári anyagot az egyéb szeméttől és nyomtatott papírhulladéktól, így az uradalom intézőjével, Schaff Jenővel együtt nagyban segítségemre voltak a kiválogatásnál. Az általuk kiválogatott szeméttel, ahonnan az iratok nagyját már kiszedték és összehordtak a kijelölt szobába, én magam még egyszer átnéztem, úgyhogy amennyire emberileg lehetséges volt, az utolsó iratot is kimentettük a szeméttől. Az itt talált iratoknak egy része erősen rongált állapotban van, jobb állapotban maradt meg a kastély bal szárnyában szétszóródott anyag, mert itt kevesebb ember járt. Az udvarról és a kastély minden részéből egy terembe gyűjtöttük össze a levéltári anyagot, közvetlenül a hall jobb szomszédjában. Csak három láda állott rendelkezésünkre, a többi anyagot halomra hordtuk, és Schaff intéző megígérte, hogy mihelyt lehetősége lesz rá, ezeket is ládába rakja. Összesen mintegy hatládányi levéltári anyag gyűlt össze, amit zár alá helyeztünk, hogy a további pusztulástól megmentsük. Sáromberkére valóban az utolsó pillanatban érkeztem, egy nappal később már a levéltár anyagának felét nem kaphattam volna meg, mert a hallban lévő részt elégették volna már a szeméttel s két-három nap múlva már a többinek sem akadt volna nyoma, éppen úgy, mint Koronkán.

Így a további pusztulás, széthordás elől egyelőre biztosítva van a sáromberki Teleki-levéltár nagy része. Még közvetlen megérkezésem előtt is hordtak szét levéltári anyagot a faluba, főleg vaskosabb kötegeket, elsősorban tűzgyújtani. Az intézőnél a WC-n találtam meg a 18. századi úrbéri szolgálmányok egyik összeírásának néhány lapját, széttépve. A többi bizonyára megsemmisült.

Könyvet keveset találtam, azt is súlyosan megrongált állapotban. Ezeket a levéltári anyaggal egy szobába gyűjtöttem össze. A híres vadásztrófea-gyűjtemény szintén megsemmisült, az intézőnek csupán két nagy elefántagyarat sikerült a törmelékek közé elrejtve megmentenie. A képeket vagy ellopták, vagy széttépték. Schaff intéző szerencsére még a háború elején levitt a pincébe 17 db festményt, nagyjából ösképmást kerettestől, és ezek ma is sértetlenül megvannak. Mivel a pince megfelelő biztos helynek bizonyult megőrzésükre, továbbra is változatlanul ott hagytuk, annál is inkább, mert az újonnan épült betonpincében nem fenyegeti őket a penészedés vagy rothadás veszélye.

A sáromberki Teleki-uradalom gondnokává Schaff Jenő intézőt nevezték ki a hatóságok, és a megmentett muzeális értékek további gondozását is ő vállalta. Neki adtam át a gr. Teleki Károly megbízottjának címzett levelet, a gróf címére küldöttet pedig mellékelve csatolom.

5. Gernyeszegen gr. Teleki Domokos kastélyát kisebb rongálás érte, mert közvetlen közelébe csapódott be néhány akna. Ajtóinak és ablakainak egy részét ellopták. A kastélyt ugyanúgy kifosztva és belsejét megrongálva találtam, mint a többit. Egész berendezése eltűnt, csak néhány értéktelen bútortörmelék volt található. Sebastian községi bíró kijelentése szerint a berendezés jelentős része megvan a faluban. A lakosság széthordta a zavaros napokban, de később az elöljáróság összeírta, hogy kinél mi található, és hivatalosan leltárba vette. A kastélyban egyetlen ép képet nem találtam, csak néhány üres keretet és szétszaggatott képroncsot. Gidófalvi János kovács és Sebastian községi bíró szerint a kastélyból elhurcolt képek egy része megvan a falubelieknél, és ezeket is leltárba

vették. Összegyűjtésükre azonban nem történik intézkedés, míg nem tudják, hogy a tárgyak mely hatóságot illetik.

Megsemmisült a gr. Teleki Domokos gazdag régészeti gyűjteménye is. A tágas folyosón, ahol el volt helyezve, csak romhalmaz és törmelék mutatja a gyűjtemény egykori helyét. Néhány kisebb ládában voltak elhelyezve a szekrényben helyet nem kapott tárgyak, de ezeket is mind kidobálták és széttörték, mert kincset véltek közöttük elrejtve. Hasonló sorsra jutottak a családi sírboltok is, nemcsak Gernyeszegen, hanem környékén is. Valamennyit feltörték, a koporsókat felnyitották, és ami értéket, ékszert stb. találtak a holtakon, elvitték. Erre állítólag az adott okot, hogy Szászrégenben a menekülő szászok a sírboltokban dugták el a legfőbb értékeiket, amit a katonák felfedeztek és emiatt másfelé is feldúlták a kriptákat.

A gernyeszegi levéltárat az előbbieknél is rosszabb állapotban találtam. A kastély földszinti és emeleti termei, udvara, kapualja és földszinti nyitott folyosója tele volt szórva a levéltár és könyvtár anyagával, ázott, összetaposott állapotban vagy belefagyva a jég közé. A levéltár tulajdonképpen két helyiségben volt elhelyezve, de mindkettőt feldúlták. A kapualjban balra az első ajtón belépve találtam a gazdasági levéltárat, régebbi és legújabb keletű számadásokkal, nyugtákkal stb. Mintegy 60 cm vastag rétegben feküdt a levéltár a földön, a terem ajtaja pedig hiányzott. A berendezésből egyetlen szekrény a szobában maradt, ezt vízszintesen elhelyezve, Gidófalvi Jánossal, az uradalom egykori kovácsával ebbe kezdtük összegyűjteni az iratokat. Sebastian bíró megígérte, hogy embert rendel ki segítségünkre, de ígéretének teljesítését hiába vártuk.

A felszínen talált újabb keletű (20. századi) írások összeszedése után csontkeményre fagyott trágyaréteget találtunk; ebbe volt belevegyülve a gazdasági levéltár régebbi anyaga. Ebbe a parkettes szobába lovakat kötöttek be, és egy hétig tartották itt őket. A levéltári anyagot, főleg a régibb, vaskos csomókat alomnak rakták a lovak alá, majd összekeveredtek ezek a lovak etetésére hozott szénával, a trágyával, és valóságos konglomerátummá fagytak. Nagy vigyázattal igyekeztünk felszedni a trágyaréteget és kimenteni belőle a valamennyire még használható állapotban maradt levéltári anyagot. Az anyag egy része azonban teljesen elrothadt a lótrágya és vizelet következtében, amiben szeptember vége óta állott, tehát több mint három hónapig. Az épségben vagy legalábbis szárazon talált iratokat külön raktam, a többit pedig, ami a tavaszi elolvadás beálltával egy csomóban a még épen maradt iratokat is veszélyeztette volna, külön kis rekeszekben helyeztem el függőlegesen, hogy az olvadás megindulásával a víz lefolyjon róluk. Az összefagyott nagy trágyatömböket, melyekből az iratcsomók a szétszakadás veszélye nélkül nem voltak kifejthetők, a megtisztított teremben a falak mellett sorba állítottam a padlóra, hogy majd az olvadásnál ne egymásra olvadjanak és szétbontásuk lehetségessé válják. Itt feltétlenül szükség volna arra, hogy a tavaszi olvadás beállta idején valaki a helyszínre menjen és gondozásba vegye ezeket az iratokat, azaz idejében kimentse a megolvadt trágyából.

A levéltár nagyobbik része a kastély bal szárnyában levő könyvtárszobában volt elhelyezve. Ezt a szobát is ajtó nélkül találtam, az ajtónyíláson keresztül pedig a folyosóra innen az udvar közepéig ömlött ki a levéltári és könyvtári anyag. A könyvtár deszkapolcait ugyanis mind elhordták a falusiak, csak a vasvázak maradtak meg, a sok könyv és irat pedig egymásra omlott összevissza, mintegy méter magas réteggént. A réteg tetejét alaposan összetaposták a járkálók, de az alsóbb része meglehetősen tisztán maradt meg. Polcok hiányában sem hely nem volt, ahová ezt a rengeteg anyagot felszedhették volna a földről, sem időnk nem engedte, hogy ilyen állapotban biztosítsuk a további pusztulástól. A kovács állítása szerint ebbe a terembe sem lovakat nem kötöttek be, se

más olyan szemét nem került, ami veszélyeztetné a könyvek és iratok épségét, és erről magam is meggyőződtem, amikor néhány helyen a padlóig lehatoltam próbaképpen. Szabaddá tettük közvetlenül a bejáratnál levő részt, a folyosóra, udvarra, valamint az épület többi részébe szétszórt levéltári és könyvtári anyagot ebbe a terembe hordtuk össze, majd mindkét teremre jól zárható ajtót kerítettünk. Az udvaron talált havas és jeges iratokat külön helyeztem el, hogy a többinek ne ártsanak.

Ilyen módon meglehetősen gazdag levéltári és könyvtári anyagot sikerült Gernyeszegen ideiglenesen megmenteni a pusztulástól és a továbbdúlások elől biztonságba helyezni. Sebastian bíró megígérte, hogy kihirdeteti a községben: senki ezután a kastély épületébe ne menjen, az ajtókat feltörni ne merje és semmit el ne vigyen. Ígéreténél többre tartom Gidófalvi kovács éberségét, aki a katonaság elvonulása óta lelkiismeretesen igyekezett eddig is megőrizni a még megmaradt dolgokat. Most a bíró őt bízta meg a kastély felügyeletével, és a gr. Teleki Domokos megbízottjának szóló levelet neki adtam át. A grófnak címzett levelet mellékelem.

6. Futólag megtekintettem a nagyernyei és sárpataki kastélyokat is, de mivel erre megbízatásom nem volt és értékesebb dolgokat nem őriztek ezek a kastélyok, lényegesebb tevékenységet nem fejtettem ki. Az épületek közül csak a sárpataki nagyobbik kastély rongálódott meg, mégpedig súlyosan, mert több találat érte és tetőzete jórészt elpusztult. Berendezéseik, értékeik a többi kastélyok sorsára jutottak. A parkok fáit mindenhol irtani kezdték, amiről jelentést tettem Marosvásárhelyen a megye alispánjának, mert ez az eljárás semmivel sem indokolható. Ha az épületekben majd gyermeknyaralót, munkásüdülőt, szanatóriumot helyeznek el, ezekre a parkokra még nagyobb szükség lesz, mint eddig, és ha nem volnának, akkor drága pénzzel kellene létesíteni. Antalffy alispán nyomban feljegyezte szóbeli jelentésem adatait, és megígérte, hogy azonnal intézkedik rendeletileg, hogy a parkokat sehol ne bántsák.

Antalffy alispánnak részletes jelentést tettem utam eredményéről, az egyes kastélyokban tapasztalt állapotokról, a megmentett, illetve biztonságba helyezett értékekről. Az alispán a maga részéről biztosított, hogy mindent el fog követni ezeknek az értékeknek további megőrzése érdekében, s mielőtt a szállításra engedélyt kapunk, támogatásunkra lesz az értékek biztonságos helyre való elszállításánál. Úgy beszéltük meg, hogy az engedély megszerzésekor a Teleki Tékába kellene ideiglenesen beszállítani mindezeket a dolgokat. A falvakban ugyanis minden megőrzési törekvés ellenére ki vannak téve további pusztításoknak, ellopásoknak.

7. Rozsnyai Györgynek, a marosi-felső járás jelenlegi főszolgabírójának tulajdonában lévő levéltárat szintén veszteség érte. A levéltár Rozsnyai házában a pincéjében volt elhelyezve. A Maroshoz közel fekvő épület a tűzvonalba került, román katonák fészkeltek be magukat a házba, főleg a pincébe, és onnan lőttek a németekre, akik természetesen viszonozták. Az épület némely része még most is véres, a román katonák által feldúlt levéltár pedig rendezetlenül áll. Rozsnyai véleménye szerint a levéltári anyag 20 százaléka semmisülhetett meg, a többi elég jó állapotban maradt. A tulajdonos nem mutatott sok hajlandóságot arra, hogy a gyűjteményét további pusztulás elől a Múzeum-Egyesület levéltáránál helyezze el. Az mondta, hogy először számba akarja venni, mi maradt meg, és majd azután meglátja, miképpen találja jobbnak.

8. A fenti pusztításokban egyformán kivették részüket a német, román és orosz katonák, sőt némely tekintetben a magyar katonák, illetve foglyok is. De míg a többiek minden határozott cél nélkül pusztítottak, addig a román katonákról megállapítható, hogy szándékosan a magyar kultúrértékek elpusztítására törekedtek. A medgyesfalvi Bissingen-

könyvtárat pl. a román Vöröskereszt főorvosának intézkedésére égették el. De a falusi lakosság sem maradt el a katonák mögött a pusztításban, különösen ott, ahol cigányok és románok nagyobb számban laknak. Ez a lakosság legalább annyi kárt okozott, mint maga a katonaság, vagy még többet. Természetesen fasiszta cigányok és románok követték el ezeket a dolgokat, meg aztán hasonló fasiszta magyarok is akadtak...

9. Utam tehát nem volt eredménytelen, ha végleges megoldásokat nem is érhettem el. A megmentett és összegyűjtött anyag nemcsak mennyiségileg, hanem tudományos szempontból is nagy értéket képvisel. Számbavételére, leltározására vagy bár áttekintésére sem volt idő, mert akkor hetekig kellett volna egy-egy kastélyban — a koronkait kivéve — töltenem. De a számbavétel azért is lehetetlen volt, mert mindenütt kitört vagy hiányzó ablakok mellett csikorgó hidegben kellett dolgozni, ilyen viszonyok között az iratoknak pusztán egyenkénti összeszedése, megtisztogatása is nehéz feladat volt: ujjaim dagadtra fagytak, és falusi orvossággal, sós káposztalevéllel kötöttem be őket esténként. De a sok fázódás, viszontagságos utazás és gyaloglás ellenére örvendetes kárpótlás volt az elért eredmény és az a tudat, hogy tudományos életünknek teszek szolgálatot általa.

Ezek után legyen szabad néhány szóban összefoglalnom szerény javaslataimat a jövőre nézve. Mindenekelőtt szükségesnek látom olyan hatósági írásbeli meghatalmazás beszerzését a EME részére, amit a vidéki közigazgatási hatóságok magukra nézve felsőbb rendelkezésnek ismerhetnek el, ennek alapján a szállítási engedélyt megadhatják. Legmegfelelőbb lenne, ha ezt az iratot az észak-erdélyi orosz katonai parancsnok adná ki, a már kért módon. De erre nem lehet a végtelenségig várni, mert az ideiglenesen megmentett értékek a falvakon egyáltalán nincsenek biztonságos helyen. Ha az orosz meghatalmazást nem kapjuk idejében, a Magyar Népi Szövetség vagy a Kommunista Párt igazolványát kellene megszereznünk, mert a közigazgatási hatóságoknak egyebekben is a pártok rendelkeznek s remélhetőleg megteszik ebben is.

Függetlenül attól, hogy sikerül-e megfelelő igazolványt szerezni, szükségesnek látom a tavasz beálltával valakinek kiküldését, hogy a Szentbenedeken elásott, Koronkán hó alatt szétszórta szemetet átvizsgálja. Gernyeszegen pedig a trágyába fagyott iratcsomókat kimentse az olvadás beállta után. Jó szolgálatot tenne az értékek további megőrzésének is ez a kiküldetés, mert a helyiek látnák, hogy számon tartjuk őket és gondoskodunk róluk.

10. Bordy András, Molter Károly és Sényi László írásbeli válaszát mellékelem az EME-nek arra a kérésére vonatkozólag, hogy levelezésüket levéltárunkban helyezték el. Antalffy Endre nem küldött írásbeli választ, és nem mutatott hajlandóságot a kérés iránt.

11. Végezetül kiküldetésem költségeiről kell elszámolnom. Utam folyamán minden lehetőség szerint a takarékosagra igyekeztem, és a mai nagy drágaságban csak a legszükségesebb kiadásokra szorítkoztam. Szentbenedekre, Koronkára gyalog mentem ki és mentem vissza Marosvásárhelyre, majd utam végén alkalmi teherautóval jöttem fel Vásárhelyről Kolozsvárra, amit a Hangya-központ elnöke volt szíves díjtalanul rendelkezésemre bocsátani. Ezzel nemcsak pénzt, hanem időt is takarítottam meg. Így vált lehetővé, hogy az EME pénztára által előlegként rendelkezésemre bocsátott összeg utam minden költségét fedezte, s mint a mellékelt részletes számadásomból kiderül, még 31 pengő felesleg is maradt, amit jelentéssel együtt az EME pénztárának visszajuttatok.

Jelentésem szíves tudomásulvételét kérve, vagyok kiváló tisztelettel

Kolozsvár, 1945. január 22.

Dr. Jakab (Bözödi) György
egyetemi könyvtári segédőr